

”VARFÖR GÖR MAN MIG ONT?”

Mobbningsprocesser i arbetslivet i etisk och teologisk belysning

Mikael Nilsson, 40665

Pro gradu-avhandling i systematisk teologi

Handledare: Laura Hellsten & Pamela Slotte

Fakulteten för humaniora, psykologi och teologi

Åbo Akademi

2019

ÅBO AKADEMI – FAKULTETEN FÖR HUMANIORA, PSYKOLOGI OCH TEOLOGI

Abstrakt för avhandling pro gradu

Ämne: Systematisk teologi – Teologisk etik med religionsfilosofi	
Författare: Mikael Nilsson	
Arbetets titel: "Varför gör man mig ont?" Mobbningsprocesser i arbetslivet i etisk och teologisk belysning.	
Handledare: Laura Hellsten	Handledare: Pamela Slotte
<p>Abstrakt: Denna pro gradu-avhandling redovisar ett interdisciplinärt studium av mobbning i arbetslivet. Syftet är att öppna för en utvidgad tolkning och förståelse av empiriska forskningsresultat om mobbningsprocesser genom att bidra med en filosofisk och teologisk begreppslighet. Jag har genomfört ett induktivt litteraturstudium av såväl empiriskt grundat material om mobbning i arbetslivet som teoretiskt material från främst omsorgsetiker som Carol Gilligan och Nel Noddings, filosofen Judith Butler samt teologen Ola Sigurdsson.</p> <p>Avhandlingen anlägger ett internt, relationellt perspektiv på mobbning i arbetslivet. Detta kan sägas utmana gängse sätt att närma sig moraliska problem på offentliga sociala arenor vilka ofta utgått från den externa problemlösarens perspektiv.</p> <p>Då ett antal pådrivande faktorer (t.ex. asymmetriska relationer och bristande kommunikation) framträder som både orsaker till och konsekvenser av mobbningsprocessen har den avbildats som en nedåtgående spiralrörelse. Ett relationellt grundantagande för således med sig att mobbningsprocessen både kan föranledas av och konstruera ontologiska föreställningar om relationer (relationaliteter). Avhandlingen visar att olika ontologiska relationaliteter, metaforiskt avbildade som hierarki, nät och social kropp, tenderar att i olika hög grad synliggöra och så försvåra mobbningsprocessen. Genom att förstå mobbningsprocessen som performativ förmår därtill upprepade och konventionellt underbyggda kränkningar skapa och sedimentera föreställningar som i sin tur lägger grunden för processens fortskridande.</p> <p>Resultatet visar på ett behov av en relationalitet bortom moderna antropologiska antaganden och ett moraliskt ansvar för hur performativa ord och handlingar upprepas över tid.</p>	
Nyckelord: Mobbning, arbetslivet, kontext, relationalitet, ontologi, performativitet, omsorgsetik, teologi.	
Datum: 05.11.2019	Sidoantal: 114

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD.....	5
KAPITEL 1 INLEDNING	6
1.1 Bakgrund	6
1.2 Syfte och forskningsfråga.....	9
1.3. Forskningsöversikt	10
1.3.1 Historisk skiss	11
1.3.2 Forskningsfältets intresseområden och frågeställningar	12
1.3.3 Forskningsfältets metoder och teori	14
1.3.4 Mobbning i etik och teologi	16
1.4 Metod, vetenskapsteoretiska förutsättningar och centrala begrepp	21
1.4.1 Metod	22
1.4.2 Vetenskapsteoretiska förutsättningar	23
1.4.3 Teologi som samtalspartner och tolkningskontext.....	24
1.4.4 Centrala begrepp	26
1.5 Material	27
1.6 Disposition	28
KAPITEL 2 BAKGRUND: ARBETSLIVSMOBBNINGENS FENOMENELLA SÄRDRAG OCH KONSEKVENSER.....	30
2.1. Mobbning som fenomen.....	30
2.1.1. Kränkande handlingar och beteenden	31
2.1.2. Frekvens och varaktighet	33
2.1.3. Relationens asymmetriska struktur	35
2.1.4. Definitioner	36
2.2. Mobbningens konsekvenser	37
2.2.1. Symtom och diagnoser	38

2.2.2. Social smärta	39
2.2.3. Förändrade grundantaganden	40
2.3. Sammanfattning och avslutande diskussion.....	41
KAPITEL 3 MOBBNINGSPROCESSEN MED ARBETSLIVET SOM KONTEXT	43
3.1. Mobbning som process.....	43
3.1.1. Dispytrelaterad mobbning	43
3.1.2. Rovjaktsmobbning	47
3.2. Arbetslivet som kontext och förklaringsmodell	49
3.2.1. Två vanliga hypoteser: Individbaserad hypotes och arbetsmiljöhypotes	49
3.2.2. Socialt interaktivt perspektiv	52
3.2.3. Kulturella och normativa faktorer	55
3.3. Sammanfattning och avslutande diskussion.....	58
3.3.1. Ett eskalerande och växelverkande mönster	58
3.3.2. Ett moraliskt laddat skeende	59
KAPITEL 4 MOBBNINGSPROCESSEN I BELYSNING AV ONTOLOGISKA RELATIONALITETER.....	61
4.1. Introduktion.....	61
4.1.1. Externa och interna perspektiv på mobbning och moral.....	61
4.1.2. Etik för hem och arbetsliv	63
4.2. Utgångspunkt: Relationer som ontologiskt grundläggande	65
4.3. Ontologiska relationaliteter	69
4.3.1. Relationens ontologiska ramar	69
4.3.2. Hierarki och nät.....	72
4.3.3. Den sociala kroppen	75
4.3.4. Mobbningens ramar.....	79
4.4. Sammanfattning och avslutande diskussion.....	80

KAPITEL 5 MOBBNING OCH PERFORMATIVA PROCESSER	82
5.1. Performativa talakter	82
5.2. Den performativa måltiden.....	86
5.3. Mobbningsprocessen som en performativ process.....	89
5.4. Sammanfattning och avslutande diskussion.....	91
KAPITEL 6 RESULTAT: ”VARFÖR GÖR MAN MIG ONT?”	93
6.1. Teoretiska utgångspunkter	94
6.2. Mobbningsprocessen som en nedåtgående spiral.....	95
6.3. Mobbningsprocessens synlighet och behovet av en relationalitet bortom moderniteten	98
6.4. Performativitet och det moraliska ansvaret	101
6.5. Perspektiv, tolkning och ny erfarenhet.....	102
6.6. Forskningsansatser för framtiden	103
KÄLLFÖRTECKNING	106
Litteratur.....	106
Bibelutgåva, lexikon.....	113
Offentliga tryck	113
Otryckta källor.....	113

FÖRORD

Att skriva en pro gradu-avhandling har varit nyttigt på många sätt. Det har inneburit en förhållandevis kort men ändå tankeväckande och på flera sätt smärtsam resa in i ett såväl allvarligt som svårlöst socialt problem. Som teoretiker ingår det att inta ett distanserat förhållningssätt till sitt studieobjekt, men då och då har jag slagits av de människoöden som drabbats av mobbning på sina arbetsplatser. De teoretiska ambitionerna till trots är det nödvändigt att hålla dessa människor av kött och blod levande i minnet.

Resan har hos mig väckt en stor respekt för den forskning som förts på området och en ödmjukhet inför de frågetecken som kvarstår. Samtidigt har det väckt en nyfikenhet på att närma mig problematiken från fler infallsvinklar.

Genom skrivprocessen har jag också blivit mer medveten om mitt beroende av ett engagerat team av läsare, kritiker och påhejare. Arbetet har blivit vad det blivit på grund av era insatser. Jag vill därför rikta ett särskilt tack till mina handledare Laura Hellsten och Pamela Slotte för er uppmuntran, era kritiska frågor och konstruktiva förslag. Ett stort tack också till magisterseminariet vid Åbo Akademi som under mina Åbo-besök fört fram era synpunkter. Jag har därtill haft förmånen att lägga fram delar av mitt material vid det högre seminariet vid Örebro teologiska högskola. Också Roland Spjuth vid ÖTH har följt skrivprocessen med nyfikenhet. Stort tack också till er Örebroare för er input. Sist men inte minst ett varmt och kärleksfullt tack till min fru Kristina som då och då fått stå ut med en bitvis frånvarande make.

Stockholm, november 2019

Mikael Nilsson

KAPITEL 1

INLEDNING

1.1 Bakgrund

Mobbning i arbetslivet har de senaste åren växt till ett allvarligt samhällsproblem. I det svenska arbetsmiljöverkets statistik över anmälda ärenden om arbetssjukdom till Försäkringskassan går det att utläsa en oroande utveckling. Mellan åren 2010–2014 ökade antalet ärenden som anses bottna i organisatoriska och sociala faktorer med 70%. I 2014 års mätningar framgår att detta då var den näst vanligaste orsaken till att arbetstagare ansöker om stöd hos Försäkringskassan och bland kvinnor var organisatoriska och sociala faktorer de allra vanligaste. Av kvinnorna angav 40% detta som orsak till sin försämrade hälsa.¹

Knappt hälften av dessa anmälda fall anses bottna i relationsproblem på arbetsplatsen, vilket innebär drygt 1000 ärenden årligen.² Ur 2018 års sammanställning går det dock att utläsa en viss stabilisering av läget även om siffrorna är oacceptabla. Efter att 2016 nått rekordnivåer på 1293 anmälningar sjönk siffrorna 2017 till 1108 ärenden, direkt förknippade med kränkande särbehandling, vilket motsvarar kränkningar, mobbning och utfrysning. För åren 2013 – 2017 går även att utläsa en kraftig överrepresentation av kvinnor i vård- och omsorgssektorn, samt en så gott som jämn fördelning mellan de problem som uppstår mellan kollegor och de som uppstår i förhållande till överordnade.³ Från hösten 2017 har dessutom metoo-rörelsen avslöjat en under lång tid underskattad och osynliggjord förekomst av sexuella trakasserier. Även om mobbning och sexuella trakasserier som fenomen inte helt sammanfaller är det rimligt att anta att också mobbningsproblematiken i praktiken varit större än statistiken gjort gällande.

Statistiken klargör konturerna för ett allvarligt arbetsmiljöproblem, något som därtill uppmärksammas på såväl arbetsplatsers personalavdelningar som bland arbetsmarknadens parter. Ett tilltagande intresse för utvecklingen har de senaste åren dessutom lett till en utökad medial uppmärksamhet.⁴ Ur detta går det att konstatera betydande utmaningar för hela samhället i allmänhet och för arbetsmarknaden i synnerhet. Annorlunda uttryckt står varje

¹ Arbetsmiljöverket 2015b, 32.

² Arbetsmiljöverket 2015b, 32.

³ Arbetsmiljöverket 2018.

⁴ Ett exempel på detta är SVT:s programserie *Morgans mission* med Morgan Alling som under en säsong uppmärksammade mobbning på svenska arbetsplatser. Se Sveriges television 2017.

arbetstagare, arbetsgivare – varje medmänniska – inför betydande utmaningar, då ingen riktigt undgår frågan: hur kommer det sig att mobbning tillåts utvecklas och upprätthållas på vanliga arbetsplatser? På vilka sätt kan var och en av oss vara en del av problembilden och hanteringen av denna?

Bakom de statistiska resultaten döljer sig smärtsamma människoöden. Tidningen *Dagens Arbete* publicerade i maj 2015 ett reportage om den psykosociala arbetsmiljön vilket åtföljdes av ett antal publicerade berättelser av läsare som utsatts för mobbning på sin arbetsplats. En av dem, Sofia (fingerat namn), berättar följande:

De började med att de inte ville samarbeta med mig. Jag var fysiskt svagare än de, våra arbetsuppgifter var tunga och de ville inte hjälpa mig fast det ingick i deras arbetsuppgifter. Jag fick göra allting själv, varför vet jag inte. (...) Man började prata om varför jag drog mig undan. Ingen kom och frågade vad det var. Sedan var det igång. Till slut spelade det ingen roll vad jag gjorde, allt ansågs fel. (...) Jag blev utfryst. Utfryst och nonchalerad. De gick aldrig på mig fysiskt, men det var som om de slutade se mig. Jag fanns inte. Kom jag på morgonen och hälsade då svarade de inte. Det var en liten klick som drev på, och så ett gäng som valde att inte gå emot, att inte berätta för chefen vad som pågick. Jag vet inte varför. (...) Det började gå rykten om mig. Jag kände att det spelar ingen roll vad jag gör – ni har byggt en bild av mig som inte är sann. Det kändes som om mina medarbetare gjorde lögnerna till sanning. Och hur kämpar jag mot det?⁵

Berättaren konstaterar med tanke på den pådrivande gruppens systematiska uteslutning och de passiva åskådarnas tystnad: ”jag vet inte varför”. Vanmakten inför den vanställda bild av henne som börjat cirkulera i arbetsgemenskapen får henne att i nästa steg undra: ”hur kämpar jag mot det?”. Denna avhandling kommer primärt uppehålla sig vid den förvirring som döljer sig i det uppgivna ”jag vet inte varför”, och varför den utsatte till slut lämnas ensam med frågan ”hur kämpar jag mot det?” utan tillbörliga verktyg att kunna försvara sig.

Sofia har fört en, vad det verkar som, intensiv kamp med frågan om varför hon tvingas utstå den tilltagande isoleringen från den övriga arbetsgemenskapen. Vad bottnar detta ’varför’ i? I *Personen och det heliga* (1961) lyfter den franska teologen och filosofen Simone Weil fram frågan: ”varför gör man mig ont?”⁶ och menar att denna fråga ger uttryck för offrets förvåning inför det onda hon drabbats av. Denna förvåning blottlägger i sin tur en fundamental förväntan på att bli behandlad väl. Människan tycks vara medveten om att hon besitter en helighet som

⁵ Tiberg 27.5.2015.

⁶ Weil 1961, 13, 44.

inte får kränkas, och för varje gång denna gräns överskrids reser sig en protest inom henne, som kan vara artikulerad eller inte, men som synliggör denna grundläggande förväntan.⁷

Weil pekar på hur detta 'varför' blottlägger ett inneboende moraliskt krav att bli respekterad och behandlad väl och att detta krav reser sig mot bakgrund av en förnimmelse av människans ontologiska helighet. När den grundläggande erfarenheten av att vara en fullvärdig människa, och så bli behandlad väl, inte möts av omgivningens välvilja uppstår en förvirring som tvingar fram frågan varför. Det varför som reser sig ur den mobbades erfarenhet utgör ett exempel på detta och kastar således ljus över fundamentala sociala behov av att behandlas väl. Jag finner det så angeläget att belysa mobbning såsom ett relationellt och moraliskt problem, bestämt av ontologiska betingelser.

Frågan varför mobbning och andra moraliska problem uppstår och utvecklas i arbetslivet kan ställas på olika sätt och från olika perspektiv. Ett vanligt perspektiv på moraliska frågor i offentliga miljöer har varit att anta problemlösarens perspektiv, d.v.s. ett externt perspektiv i förhållande till den situation i vilken problemet uppstått. Byråkraten, juristen, lagstiftaren och andra externa instanser delar intresset av att utveckla regler och principer som är opartiska, objektiva och generaliserbara. Dessa ambitioner har betjänats väl av modern etisk argumentation, som genom exempelvis pliktetikens strävan efter universaliserbarhet och utilitaristiska konsekvenskalkyler sökt sig bortom partikulära fall.⁸

Detta, sett till det sociala samspelet, externa perspektiv har dock kommit att kompletteras av mer socialt betingade teorier och denna avhandling går att förstå som ett led i denna utvidgning.⁹ Jag ämnar så utmana externa perspektiv på det sociala moraliska problemet på offentliga sociala arenor, i detta fall mobbning i arbetslivet, genom att snarare anlägga ett internt relationellt perspektiv på mobbning som ett moraliskt problem. Det betyder att problemet antas få sin innebörd och moraliska angelägenhet av de relationer som situationen involverar och den kontext i vilken det sociala samspelet är situerat.

⁷ Weil 1961, 13-14.

⁸ Se Held 2006, 24-25, som utvecklar en omsorgsetisk kritik av ensidigheten hos denna hantering av moraliska problem.

⁹ Omsorgsetiken i Gilligan 1985, Noddings 2013 och Held 2006 kommer tas upp i denna avhandling och utvecklar en etisk teori utifrån det moraliska problemets situering i ett socialt samspel. Också mobbning i arbetslivet har belyst från ett 'socialt interaktivt perspektiv' vilket också behandlas i kap 3. Se Neuman & Baron 2011.

Weil undrar: "varför gör man *mig* ont?" (min kursivering). Frågan är alltså ställd av en involverad aktör som uppfattar situationen från ett internt perspektiv, inifrån själva dramat i all dess komplexitet. Perspektivet tydliggörs av psykologen Carol Gilligan som motstår tanken på att vi skulle befinna oss i "en värld av enstaka människor utan (snarare i) en värld av relationer, en värld som hålls samman av förbindelser mellan människor, inte av regelsystem."¹⁰ Det relationella grundantagande som framträder i bl.a. Gilligans omsorgsetik kommer så utgöra en vägledande teoretisk utgångspunkt för denna avhandling.

Jag kommer i denna avhandling visa att detta mer interna och socialt betingade perspektiv gör att frågor om de involverades moraliska ansvar framträder på ett annat sätt än när mobbning ensidigt beskrivs från den externa observatörens perspektiv. Denna ansats grundläggs av övertygelsen att moraliska frågor i sig har en moralisk laddning. Moralfilosofen Peter Winch ifrågasätter i essän *Moralisk integritet* (2001) bilden av någon som betraktar världen utifrån och söker vägledning för hur denna värld ska förändras till det bättre. Moral, menar han, är snarare den oundvikliga förutsättningen för att vi över huvud taget ställer vissa frågor, att vi avstår från att ställa andra och att vi uppfattar och tolkar en situation på specifika sätt.¹¹ Detta leder fram till en förståelse av moral såsom situerad och kontextuell till sin karaktär. Moraliska frågor ställs alltid mot bakgrund av ett i utgångsläget moraliskt perspektiv, bestämt av ontologiska föreställningar om människan, hennes relationer och verkligheten i stort. Annorlunda uttryckt varken ställs eller besvaras moraliska frågor i ett livsåskådningsmässigt vakuum, vilket gör att också en teologisk belysning kommer spela en viktig roll för denna avhandling.

1.2 Syfte och forskningsfråga

Mitt syfte med denna avhandling är att, med hjälp av teologiska och moralfilosofiska resurser, bidra till en förståelse av mobbning såsom ett moraliskt relationsproblem. Mer specifikt ämnar jag undersöka hur mobbningsprocesser, såsom dessa beskrivits i empirisk forskning, kan tillåtas ta fart, eskalera och i värsta fall splittra arbetsgemenskaper. Denna förståelse utvecklas genom att föra in en ny begreppslighet och på detta sätt bidra med konstruktiva förslag på förklaringar av fenomenet.

Den forskningsfråga som avhandlingen ska behandla och besvara är:

¹⁰ Gilligan 1985, 34.

¹¹ Winch 2001, 69, 75.

Hur kan teoretiska begrepp och ontologiska metaforer från primärt omsorgsetik, teologi och Judith Butlers filosofi bidra till att tolka och förstå empiriska forskningsresultat om mobbningsprocesser i arbetslivet?

För att besvara denna fråga urskiljer jag först ett övergripande mönster i det empiriskt grundade materialet kring mobbningsprocesser. Detta mönster framställer skissartat hur orsaker, handlingar och konsekvenser till mobbningsprocessen förhåller sig till varandra och fungerar som en brygga mellan redogörelsen av det empiriskt grundade materialet och analysen.

I nästa steg utgår jag från mobbningsprocessens övergripande mönster och använder behjälpligt analysmaterial för att med filosofiska och teologiska begrepp förstå mobbningsprocessen, dess övergripande mönster och dess underliggande mekanismer.

1.3. Forskningsöversikt

Det fenomen som kommit att kallas mobbning bär, i sin vidaste mening, på en oöverskådlig historia. Kulturfilosofen René Girard hävdar exempelvis att tendensen att i flocken utse och skuldbelägga en syndabock har förhistoriska anor, och att dessa offermekanismer sedan dess varit verksamma i vitt skilda kulturer och samhällen.¹² Det är emellertid först från 1960-talet som mobbning orsakat någon nämnvärd svensk samhällsdebatt och inte förrän de senaste 30 åren som det utvecklats till ett definierat och kartlagt fenomen som engagerat akademisk forskning.¹³

Denna översikt redogör för en övergripande historisk skiss samt ger en kort inblick i forskningens primära intresseområden och metoder. Jag tar här hjälp av Ståle Einarsen, professor i socialpsykologi vid Universitetet i Bergen, med kollegor. De bidrar med två artiklar: *The Concept of Bullying and Harassment at Work: the European Tradition* (2011) och *What we know, what we do not know, and what we should and could have known about workplace bullying: an overview of the literature and agenda for future research* (2018). Också den svenske psykologen Stefan Blombergs *Mobbning på jobbet – uttryck och åtgärder* (2016) bidrar till framställningen. Därefter pekar jag på några bidrag som tecknar mobbning såsom ett

¹² Girard 2007. Se också Turner 2018 som tar hjälp av Girards syndabocksteori för att analysera berättelser om mobbning bland anglikanska präster.

¹³ Larsson 2010, 135.

begynnande föremål för etisk och teologisk diskussion. Slutligen sammanfattar och avgränsar jag mitt eget bidrag.

1.3.1 Historisk skiss

I utvecklandet av det forskningsfält som kommit att hantera mobbning i arbetslivet träder en svensk och en svensk-tysk psykolog fram som pionjärer. Dan Olweus (1931-) var professor vid Universitetet i Bergen och började med att undersöka mobbning i skolmiljön. Till viss del inspirerad av dennes forskning blev Heintz Leymann (1931-1999) först ut med att systematiskt studera mobbning som ett arbetslivsrelaterat problem vilket resulterade i boken *Mobbing: Psychological Violence at Work* (1986). Boken presenterar mobbning såsom mindre bestämd av inblandade individer, utan snarare ett utslag av organisatoriska och arbetsmiljö-relaterade faktorer, vilket också involverar frågor om ledarskap. Ett ännu tidigare initiativ av den amerikanske psykiatern Carroll M. Brodsky är emellertid värt en omnämning. *The Harassed Worker* (1976) kartlägger och analyserar ett antal vittnesmål från personer från olika positioner i skilda organisationer som berättar om systematiska kränkningar vilka fått omfattande konsekvenser för såväl hälsa som produktivitet. Boken rönt emellertid ingen stor uppmärksamhet förrän den långt senare återupptäcktes av skandinaviska forskare.¹⁴

Leymanns undersökning inspirerade däremot till en våg av ny och omfattande forskning i Skandinavien från början av 1990-talet. Ett flertal projekt studerade förekomsten av mobbning samt de skadeverkningar som den medför hos såväl drabbade som åskådare. Forskningen genljöd därtill utanför akademien. Såväl ansvariga för personal, säkerhet och hälsa på arbetsplatser som arbetsmarknadens parter började intressera sig för fenomenet och anställdas rätt till en, i detta avseende, hälsosam arbetssituation.¹⁵

Utifrån Leymanns insatser väcktes några år senare också intresset utanför Skandinavien. Via en viss medial uppmärksamhet i England började problemet belysas också i en brittisk kontext vilket resulterade i ett antal omfattande nationella undersökningar. Då Leymann 1993 publicerade en bok för en vidare tysk publik var intresset väckt också där, vilket i nästa steg resulterade i en spridning av forskningsintresset, i första hand till Österrike, Nederländerna och Italien, men också till exempelvis Australien, Frankrike och Canada. Också i USA har

¹⁴ Einarsen m.fl. 2011, 5-6.

¹⁵ Einarsen m.fl. 2011, 6.

forskningen tagit fart vilket utvecklat en tradition som löpt parallellt med den europeiska. De två traditionerna gör tillsammans gällande att problemet existerar på vanliga arbetsplatser och medför allvarliga hälsomässiga risker.¹⁶

Forskningen i Norden, och Norge i synnerhet, är alltså framstående i utvecklingen, inte minst genom *the Bergen Bullying Research Group*¹⁷ under ledning av Ståle Einarsen.

Under 2000-talet har fältet expanderat explosionsartat och bara mellan 2010 och 2016 publicerades mer än fyra tusen vetenskapliga artiklar på området. Expansionen har därmed också gjort fältet mer mångfacetterat. En ursprunglig forskningskärna belyste mobbning ur primärt socialpsykologiska perspektiv och uppehöll sig vid frågor om vem som åsamkar vad mot vem, när, var, varför och vilka konsekvenser detta får för drabbade individer och organisationer. En senare utveckling har därtill involverat en vidd av nya frågeställningar och discipliner såsom sociologi, kommunikationsteori, medicin, arbetsmarknadsrelationer och juridik.¹⁸

Fortsättningsvis kommer denna översikt introducera diskussioner med särskild relevans för detta projekt, vilka sedan kommer vidareutvecklas i kap 2-3.

1.3.2 Forskningsfältets intresseområden och frågeställningar

Den ovannämnda europeiska traditionen har ägnat sig åt en rad frågeställningar som till stora delar handlat om att kartlägga mobbning som fenomen. I syfte att definiera mobbning som ett distinkt problem har forskningen tillämpat primärt tre kriterier. Mobbning innebär negativa, oönskade beteenden som drabbar den utsatte över tid (frekvens och varaktighet) och utvecklar en obalanserad maktrelation.¹⁹

Forskningen har också arbetat med två hypoteser i syfte att kartlägga mobbningens orsaker. Den ena utgår från individuella karaktärsdrag hos de involverade parterna som t.ex. personlighetsdrag (*individual disposition hypothesis*), medan den andra, kallad arbetsmiljöhypotesen (*work environment hypothesis*), inspirerad av Leymanns tidiga ansats,

¹⁶ Einarsen m.fl. 2011, 7.

¹⁷ Internet: Bergen Bullying Research Group.

¹⁸ Einarsen m.fl. 2011, 9, Blomberg 2016, 18.

¹⁹ Einarsen m.fl. 2011, 11-13, 15.

sökt orsaker i organisatoriska och arbetsmiljörelaterade faktorer. Hypoteserna anses emellertid inte stå i motsats till varandra utan uppfattas snarare peka på samverkande faktorer.²⁰

I den tidiga forskningen hanterades mobbning främst inifrån det drabbade offrets perspektiv vilket synliggjorde de allvarliga hälsomässiga konsekvenserna som följer på upprepade trakasserier och mobbning. Denna forskning har kunnat identifiera psykisk ohälsa i form av exempelvis posttraumatiskt stressyndrom och depression hos drabbade individer.²¹

Vidare har frågor om åtgärder utgjort en betydande utmaning för forskningen. Åtgärder har behandlats på tre nivåer: Primära åtgärder förebygger att mobbning uppstår, sekundära åtgärder handskas med problematiken när den uppstår och tertiära åtgärder syftar till den behandling och uppföljning som krävs i syfte att rehabilitera involverade parter. På detta område finns det dock stora behov av ytterligare insatser, då resultaten av prövade åtgärdsprogram haft en högst begränsad verkan.²²

En annan viktig diskussion har sökt ringa in hur problemet kan hanteras från olika perspektiv, ett subjektivt perspektiv, som utgår från de inblandades situation och vittnesmål, samt ett mer objektivt perspektiv som istället utgår från en tredje personens betraktare, vilket förutsätter mobbningens observerbarhet. Forskningen har därtill ställt frågor om intentionalitet hos den eller de som orsakar kränkningarna. Kan mobbning vara mobbning utan att detta av förövaren avses?²³

Slutligen har forskningen motstått att beskriva mobbning såsom ett klart och väl avgränsat fenomen utan snarare såsom en eskalerande process. De tillfälliga och subtila beteenden som kan inleda processen, och som i sig inte kan bedömas som mobbning, kan successivt eskalera till ett mer aggressivt och klart identifierbart förtryck. Forskningen har utifrån detta identifierat två uppkomstscenarier. Mobbning kan ta fart både genom en urartad konflikt och genom en rovjakt på utvalda offer²⁴

Den förståelse för fenomenet mobbning som denna avhandling avser att utveckla kan sägas utgå från denna senast angivna grundsats angående mobbning såsom en process, men kommer

²⁰ Birkeland Nielsen & Einarsen 2018, 74.

²¹ Einarsen m.fl. 2011, 10, Birkeland Nielsen & Einarsen 2018, 75.

²² Birkeland Nielsen & Einarsen 2018, 76.

²³ Einarsen m.fl. 2011, 16-18.

²⁴ Einarsen m.fl. 2011, 21, Blomberg 2016, 33-34.

samtidigt behöva involvera och till viss del problematisera övriga ovanstående aspekter. Avhandlingens specifika bidrag till förståelsen av mobbningsprocessen växer fram ur specifika teoretiska resurser och frågor om teorins betydelse har aktualiserats och efterfrågats med utgångspunkt i fältets dominerande empiriska metoder.

1.3.3 Forskningsfältets metoder och teori

Birkeland Nielsen och Einarsen pekar på hur mobbning i arbetslivet som forskningsfält i hög grad kommit att bestämmas av behovet av att komma till rätta med ett allvarligt socialt problem snarare än av rent teoretiska intressen. Forskningen har därmed utvecklats och tagit form givet vissa dominerande metodval som primärt resulterat i empiriska studier i olika tappningar. Medan kvantitativa studier totalt sett utgjort majoritet i form av enkäter som främst kartlagt den utsattes situation, har en senare utveckling från 1990-talet kommit att införa mer kvalitativa metoder.²⁵ I syfte att uppnå högre grad av objektivitet har man utvecklat en metod inspirerad av en rättegångssituation. Genom att lyssna och väga in såväl offrets som förövarnas och vittnenas perspektiv i studien antas en vidare bild växa fram.²⁶

Variationer av intervjustudier har sökt en förståelse för offrets upplevelse av att vara utsatt för mobbning, och har i vissa fall mer ingående sökt förstå hur olika uttryck för mobbning och trakasserier påverkat offret. Kvantitativa metoder har därtill använts utifrån både en deduktiv och en mer induktiv ansats. I vissa fall har en definition av mobbning legat till grund för respondenternas ställningstagande till huruvida de blivit exponerade för denna typ av kränkningar på arbetsplatsen. I andra fall har en mer induktiv utforskning sökt klargöra vilka kränkande beteenden som respondenten blivit utsatt för, för att i nästa steg, givet att kränkningarna pågått över tid, sökt karaktärisera mobbning som fenomen. Av de befintliga forskningsunderlag av denna karaktär som använts kan nämnas *The Negative Acts Questionnaire*, som utvecklats vid Universitetet i Bergen, och som blivit den mest använda inom forskningen om mobbning i arbetslivet.²⁷

Konsekvensen av forskningens mer praktiskt orienterade syfte har blivit en avsaknad av explicita teoretiska ramverk som låter forskaren förstå sambanden mellan mobbning som

²⁵ I en svensk kontext kan nämnas Blomberg 2010 och Svensson 2010 som med olika syften och frågeställningar baserar sin forskning på ett gemensamt intervjumaterial.

²⁶ Birkeland Nielsen & Einarsen 2018, 73, 77.

²⁷ Birkeland Nielsen & Einarsen 2018, 73.

fenomen och de variabler som empiriskt kartlagts. Ur detta uppstår ett behov av teoretiska ramverk som förmår integrera och hantera mobbningens specifika karakteristika.²⁸

Birkeland Nielsen & Einarsen beskriver en efterfrågad teori som följer:

A theory is a set of analytical principles or statements designed to structure our observations, understanding and explanations of the world. Theories are therefore an important basis and guide in research as they provide suggestions for reasonable questions and explanations for how and why specific relationships may lead to specific events.²⁹

Teorier förser alltså forskaren med ett antal grundantaganden som har till uppgift att strukturera de data som observerats och ställa de olika variablerna i relation till det fenomen som undersöks genom att föreslå frågor och förklaringsmodeller.

Teorin innebär emellertid också en specifik språklig kontext för själva tolkningen av empiriska data, något som aktualiserar en omdiskuterad komplexitet gällande samhälls- och humanvetenskaplig forskning. Filosofen Peter Winch har i *Samhällsvetenskapens idé och dess relation till filosofin jämte fyra essäer* (1994) uppmärksammat att mycket av modern samhällsforskning länge varit oförmögen att iaktta språkets betydelse vid tolkningen av empiriskt material. Genom empiriska studier söker man förstå likformigheter och regelbundenheter, men vad som låter sig identifieras som likformigt menar Winch, bestäms av de språkliga regler och kategorier som utvecklats inom själva ämnesdiskursen.³⁰

Winch menar alltså att tolkningen av empiriskt observerade mänskliga erfarenheter bestäms och begränsas av de språkliga verktyg som utvecklas forskarkollegor emellan. Huruvida erfarenhetsbeskrivningar ur exempelvis två enkätundersökningar om mobbningens skadeverkningar går att identifiera som sammanfallande eller skiftande, är således en såväl empirisk som begreppslig fråga.

Hur, av vem, och i vilken kontext begreppsapparaten utarbetas kan därmed sägas ha betydelse för vilka frågor som ställs till materialet och vilka som utelämnas. Det får också betydelse för vad som fångas in av forskarens synfält och vad som hamnar utanför samt vad som kan anses kunna tas för givet och vad som kräver verifikation.

²⁸ Birkeland Nielsen & Einarsen 2018, 77.

²⁹ Birkeland Nielsen & Einarsen 2018, 77.

³⁰ Winch 1994, 73-74, 83-84.

Den metodiska komplexiteten hos en forskning som dominerats av empiriska metoder kan alltså förstås såsom en brist på strukturerande teorier som förmår ställa undersökta variabler i relation till mobbning som fenomen. Den innebär emellertid också en naturlig begränsning av de begreppsliga verktyg som låter forskaren klargöra vidden av innebörder av de undersökta mänskliga erfarenheterna.

Den kunskapslucka som uppstått i brist på teoretiska ramverk kommer jag med denna avhandling söka bidra till att fylla. Då jag avser anlägga teoretiska perspektiv på mobbningsprocessen är det eftersträvansvärt att dessa innehar en såväl strukturerande kapacitet som en begreppslig precision i syfte att utgöra en god tolkningskontext. Ambitionen förutsätter därtill en förmåga att lyssna in närliggande diskurser och handskas med de specifika utmaningar som mobbning i arbetslivet bereder.

Vilka underliggande mekanismer driver fram mobbningsprocesser? Och hur kan dessa mekanismer förstås såsom verksamma i ett socialt samspel och mot bakgrund av övergripande antaganden om människans beskaffenhet? Frågor likt dessa har engagerat filosofi och teologi, och det är i skärningspunkten mellan dessa diskussionsområden som jag gör min analys.

1.3.4 Mobbning i etik och teologi

Forskningen om mobbning i arbetslivet har, även sett till sin huvudfåra, behandlat etiska frågeställningar i relation till problemet. Organisationsteori och ledarskapsstudier har t.ex. sökt klargöra arbetsorganisationens moraliska ansvar att förebygga uppkomsten av mobbning.³¹

En sådan ansats har utvecklats, och är under utveckling, i den ovan nämnda forskargruppen vid Universitetet i Bergen i samverkan med några andra skandinaviska forskare. I syfte att besvara behovet av adekvat organisatorisk hantering har Kari Einarsen med kollegor i artikeln *Ethical Infrastructure and Successful Handling of Workplace Bullying* (2017) utvecklat begreppet 'Etisk infrastruktur'. Formuleringen syftar till de formella³² och informella³³ system inom organisationen som visat sig uppmuntra etiskt handlande och förebygga oetiska beteenden. Undersökningen är gjord genom en enkät som skickats ut till norska kommuner. Genom att studera hur olika komponenter av en etisk infrastruktur implementerats i skiftande

³¹ Se t.ex. Rhodes m.fl. 2014.

³² Syftar på moraliska koder, sanktioner, policydokument etc. Se Einarsen m.fl. 2017, 39.

³³ Syftar på informell överföring av värderingar och traditioner genom socialisering in i arbetsgemenskapen, men kan också innebära riter, normer, myter och berättelser. Se Einarsen m.fl. 2017, 39.

organisationer har man kunnat urskilja samband mellan formella och informella system. Man har också undersökt hur dessa system tillsammans och var för sig bidragit till förmågan att hantera fall av mobbning och andra oetiska beteenden.³⁴

Denna empiriska etik står emellertid inte i förgrunden för detta projekt. Den etiska diskurs som detta projekt utarbetas i är snarare filosofisk och teologisk, vilken kan sägas logiskt föregå den empiriska ansatsen. Detta kommer utvecklas vidare under nedanstående metodavsnitt. Även om man också på detta område berört mobbning och närbesläktade fenomen tycks det hos dessa bidrag inte finnas någon riktigt tydlig anknytning till det interdisciplinära forskningsfält som behandlat mobbning i arbetslivet, i synnerhet inte på skandinavisk mark.³⁵

Mobbning som fenomen är emellertid inte obearbetat av vare sig moralfilosofin eller teologin. De nordamerikanska etikerna Helen LaVan och Marty Martin har, om än fortfarande på affärsetikens område, i artikeln *Bullying in the U.S. Workplace: Normative and Process-Oriented Ethical Approaches* (2008) kategoriserat mobbning utifrån normativa etiska positioner (utilitarism, omsorgsetik, dygdetik etc.). Författarna föreslår dock i nästa steg en kompletterande modell som tydligare anpassas efter mobbningens ovan nämnda processorienterade karaktär än vad de normativa etiska positionerna anses göra. Vidare uppmanar de till fortsatta undersökningar utifrån de etiska teorierna, en efterfrågan som jag med denna avhandling söker besvara med moralfilosofiskt material.³⁶

Mer filosofiskt orienterade teoretiker har kritiserat huvudfåran av forskningen om mobbning i arbetslivet för en allt för individualiserad förförståelse av fenomenet. Adriana Berlingieri, verksam vid University of Toronto, är en av dem. I artikeln *Workplace bullying: exploring an emerging framework* (2015) vill hon förstå fenomenet mobbning som integrerat i ett större sammanhang, snarare än att uppfatta det som mätbara processer mellan enskilda individer. Mobbning möjliggörs då organisationen reflekterar ett kulturellt betingat förtryck som varken börjar eller slutar i den enskilda arbetsmiljön.³⁷ Berlingieris kritik utvecklas under 3.2.3.

³⁴ Se Einarsen m.fl. 2017. Som ytterligare exempel på etisk belysning utifrån empiriska undersökningar kan nämnas Thornberg & Jungert 2013, som empiriskt prövar hur moralisk känslighet utvecklats hos olika rollinnehavare i fall av mobbning bland tonåringar.

³⁵ I personlig korrespondens med Ståle Einarsen och Stefan Blomberg konstateras en brist på moralfilosofiska och teologiska bidrag. E-mail från Einarsen, 26.11.2018 och Blomberg, 20.11.2018. Se också Johnston 2015, 403 som konstaterar en avsaknad av bestående filosofiska bidrag till diskussionen om mobbning.

³⁶ LaVan & Martin 2008.

³⁷ Berlingieri 2015.

Utvidgar man kontexten till att också innefatta skolmiljön har den australiensiske filosofen Bronwyn Davies, som också varit verksam vid Uppsala Universitet, bidragit med en mer renodlad filosofisk analys av mobbning som ett relationellt moraliskt problem. Också artikeln *Bullies as Guardians of the Moral Order or an Ethic of Truths* (2011) kritiserar en traditionell förståelse av mobbning för dess påstådda individualisering och patologisering. Tillsammans med poststrukturalistiska tänkare som Gilles Deleuze, Michel Foucault och Alain Badiou men också Judith Butler söker hon istället skissera en etisk relationalitet som bygger på öppenhet för det annorlunda.³⁸ Butlers tänkande aktualiseras vidare i kap 4-5.

Utifrån denna kritik av en individualiserad syn på mobbning kommer denna avhandling söka en förståelse av mobbning i arbetslivet grundad i ett antagande om relationer som ontologiskt grundläggande. Detta innebär att av det moraliska subjektet antas vara relationell till sin konstitution. Det moraliska problemet analyseras följaktligen såsom situerat i ett mellanmänniskt skeende. Mer specifikt kommer jag ta hjälp av den omsorgsetiska ansats som sprungit fram ur framför allt Carol Gilligan och Nel Noddings.³⁹ Denna etiska teori har använts i relation till mobbning tidigare, dock vad det verkar som, främst i skolmiljön.

Carrie M. Nolan och Sarah Stitzlein söker i artikeln *Martin Buber's I-Thou Perspective as an Alternative Approach to Antibullying Efforts* (2016) möjligheter att motverka mobbning med utgångspunkt i Martin Bubers Jag-Du-relation kontrasterat med en Jag-Det-relation. Med hjälp av Noddings omsorgsbegrepp (care) söker de möjligheter att i klassrummet forma Jag-Du-relationer där elever möter varandra som subjekt som en hålls moraliskt ansvarig inför.⁴⁰

Tim R. Johnston använder sig, i artikel *Affirmation and Care: A Feminist Account of Bullying and Bullying Prevention* (2015), av omsorgsetiska resurser från primärt Virginia Held i syfte att förstå mobbning och möjligheter till preventivt arbete. Givet omsorgsetikens relationella utgångspunkt pekar han, tillsammans med Held, på upprepade affirmationer som möjligheter att över tid stabilisera en identitet. Mobbning förstås således som handlingar som förstör denna affirmativa bekräftelse och förhindrar den utsatte från att ta emot nya positiva affirmationer.⁴¹

³⁸ Davies 2011.

³⁹ Jag kommer här primärt använda mig av Gilligan 1985, Noddings 2013 och Held 2006.

⁴⁰ Nolan & Stitzlein 2016.

⁴¹ Johnston definierar mobbning som "an intentional action that destroys the victim's affirmative feedback loops, or prevents the victim from creating new affirmative feedback loops". Johnston 2015, 408.

Med denna avhandling ämnar jag vidareutveckla denna omsorgsetiska ansats och visa hur dess relationella grundantagande skapar en teoretisk miljö som tillför en djupare förståelse av mobbningens underliggande mekanismer, också i arbetsmiljön. Relationalitet förstås därtill mot bakgrund av ontologiska antaganden om tillvaron i stort, vilket här aktualiserar teologiska perspektiv. Vetenskaplig systematisk teologi har, så vitt jag kan förstå, inte varit nämnvärt engagerad i diskussioner om mobbning, i synnerhet inte i den interdisciplinära diskussionen om mobbning i arbetslivet. Några teologiska ansatser kan emellertid vara värda att nämna.

Teologer har engagerat sig i frågor om religiöst motiverad diskriminering, något som inte behöver identifieras som mobbning men som utgör ett närliggande fenomen. Två exempel kan nämnas: Abigail L. Muldoon och Midge Wilson har med artikeln *Divine Discrimination: Gender Harassment and Christian Justification* (2017) redovisat en intervjustudie vid ett katolskt universitet och så kartlagt förekomsten av religiöst motiverad diskriminering av kvinnor.⁴² Det har också gjorts ett flertal teologiska insatser för att teologiskt stärka motståndet mot diskriminering av HBTQ-personer, däribland exempelvis Kerri A. Mesmer som i *Innovations in Sexual-Theological Activism: Queer Theology Meets Theatre of the Oppressed* (2012) utvecklat resurser för detta motstånd med hjälp av bl.a. queer-teologen Marcella Althaus Reid.⁴³

Lorraine Turner har i artikeln *Help and hindrance: clergy talking about bullying* (2018) analyserat mer renodlad mobbning i relation till anglikanska prästers berättelser om utsatthet, med hjälp av bl.a. Girards syndabocksteori.⁴⁴

Några mer populärteologiska bidrag kan därtill vara värda en omnämning. *Bullying in the Churches* (2015) av teologen Stephen Finlan aktualiserar förekomsten av mobbning i protestantiska kyrkor och hur en kristen respons till problemet kan artikuleras.⁴⁵ Från katolskt håll kan därtill två böcker nämnas. Ronald Hecker Cram arbetar med utbildning på kristen basis och hans *Bullying: A spiritual Crisis* (2003) behandlar mobbning bland barn och beskriver mobbning i relationella termer. Mobbning föds, menar författaren, ur ett sökande efter relation, men ett sökande som förnekar Guds avbild i den andre vilket inte bara gör mobbning till ett

⁴² Muldoon & Wilson 2017.

⁴³ Mesner 2012.

⁴⁴ Turner 2018.

⁴⁵ Finlan 2015.

samhällsproblem utan också en andlig kris. Boken pekar också på behovet av praktiker som formar kristna dygder och empati i syfte att förebygga mobbning.⁴⁶ Slutligen behandlar Gerald A. Arbuckle mobbning bland vuxna i den korta boken *Confronting the Demon: A Gospel Response to Adult Bullying* (2003). Boken behandlar mobbning som fenomen, kulturella aspekter av mobbning och en kristen respons på problemet.⁴⁷ Teologiska diskussioner likt dessa har förts inom ett till synes mer populärvetenskapligt spektrum utan någon tydlig anknytning till den vidare forskning om mobbning i arbetslivet jag redogjort för ovan. Min ambition är inte heller att renodla en teologisk diskussion om mobbning som fenomen, utan att i dialog med moralfilosofin tillföra några relevanta teoretiska perspektiv från den teologiska traditionen. Detta gör sammantaget att detta ovannämnda teologiska material inte följs upp närmare i min vidare diskussion.

Sammantaget kan konstateras att den teologiska och till viss del också den moralfilosofiska diskussionen om mobbning i arbetslivet är i begynnande. Ett forskningsfält som under det senaste decenniet kommit att anta en interdisciplinär räckvidd och involverat frågeställningar från ett växande antal forskningsområden, skulle mycket väl kunna berikas av ämnesområden som söker tolka människans existentiella benägenhet och moraliska ansvar.

Mitt bidrag till den pågående utforskningen av mobbning i arbetslivet kan sammanfattningsvis sägas bestå av några specifika komponenter. Jag ämnar studera mobbning såsom en eskalerande process samt hur denna tar fart och utvecklas. Denna förståelse utvecklas inifrån ett teoretiskt ramverk som har till uppgift att såväl strukturera som tolka empiriskt grundat material.

Den teoretiska miljö som jag ämnar utveckla hämtar sina resurser från bl.a. omsorgsetiken och Judith Butlers filosofi vilket besvarar behovet av att vidareutveckla en moralfilosofisk diskussion om mobbning. Dessutom syftar ansatsen till att vidareutveckla kritiken av en individualiserad syn på mobbning. Den moralfilosofiska diskussionen kompletteras därtill av teologiska resurser, vilka syftar till att utveckla ett embryo av systematisk-teologisk reflektion om relationalitet med anknytning till mobbning i arbetslivet.

Avhandlingens relevans består slutligen i att ringa in en överlappning mellan diskurser som sedan tidigare inte tycks ha stått i någon väletablerad kontakt med varandra.

⁴⁶ Hecker Cram 2003.

⁴⁷ Arbuckle 2003.

I syfte att ytterligare klargöra mitt specifika bidrag är ett par avgränsningar rimliga att göra. Då avhandlingen söker bidra till ett omfattande och interdisciplinärt fält finns det många tänkbara teoretiska perspektiv som skulle kunna vara av värde. Även om andra ämnesområden, däribland framför allt socialpsykologi konsulteras i del 1, ämnar jag i min analys föra moralfilosofiska och teologiska diskussioner om mobbning. Detta gör att problemet alltså primärt kommer hanteras som ett moraliskt problem betingat av ontologiska föreställningar, snarare än ett exempelvis psykologiskt eller organisatoriskt problem.

Som framgår av frågeställningen kommer diskussionen om mobbning därtill ha arbetslivet som kontext. Mobbning i skolan utgör i sig ett stort fält som involverar andra frågeställningar än de som aktualiseras i arbetslivet, vilket gör att dessa diskussioner inte kommer aktualiseras vidare.

Jag begränsar dessutom mitt bidrag till att utveckla ny förståelse av mobbningsprocesser i arbetslivet. Det innebär att jag här utelämnar det nästföljande steget att dra slutsatser om hantering och åtgärder.

Det finns därtill ett antal närliggande fenomen som skulle kunna behandlas men som jag här avgränsar mig emot. Sexuella trakasserier, som inte minst i kölvattnet av metoo-rörelsen kommit att röna ny uppmärksamhet, kan, men behöver inte, sammanfalla med mobbning vilket gör att sexuella trakasserier och metoo inte behandlas specifikt. Inte heller diskriminering i dess många former behöver nödvändigtvis innebära mobbning, vilket gör att den inte diskuteras specifikt. Internet har därtill utvecklats till en ny arena för mobbning som tillför en särskild komplexitet åt fenomenet, men i den utsträckning nätmobbning inte ryms i och sammanfaller med villkoren för ordinär arbetslivsmobbning utelämnas den i detta projekt.

1.4 Metod, vetenskapsteoretiska förutsättningar och centrala begrepp

Mot bakgrund av vad som här sagts om metoder inom ramen för det aktuella forskningsläget kan konstateras att frågor om metoder är komplexa, inte minst då empiriska undersökningar står öppna för olika betydelser och tolkningar. Utifrån det inleder jag här med att ringa in min metod för att därefter resonera kring de vetenskapsteoretiska förutsättningar som kan ligga till grund för anläggandet av teoretiska perspektiv. Efter att sedan ha diskuterat hur teologin i detta sammanhang kan förstås som en tolkningskontext och samtalspartner introducerar jag slutligen några centrala teoretiska begrepp.

1.4.1 Metod

Utifrån det aktuella forskningsläget och de metodval som dominerat har jag med detta projekt genomfört ett induktivt litteraturstudium. Jag har utgått från en noggrann läsning av relevant och empiriskt grundat material kring mobbning i arbetslivet, med särskilt avseende på mobbningsprocessen. I denna läsning har jag främst sökt efter exempel, konkreta uttryck, fenomenets särdrag, utmaningar för forskningen och ett övergripande mönster för mobbningsprocessen som kan fungera som bakgrundsskiss inför den teoretiska analysen. Jag har därefter vänt mig till filosofiskt och teologiskt material på jakt efter teoretiska perspektiv och begrepp som kan vara till hjälp att förstå mobbningsprocessen, givet dess konkreta uttryck och övergripande mönster. Översiktliga läsningar av aktuellt material har följts av noggrannare läsningar av särskilt relevanta delar som tillför användbara teoretiska begrepp och ontologiska metaforer för att besvara forskningsfrågan.

Då projektet involverar ett moment av att tolka mänskliga erfarenheter skulle ett naturligt val kunna vara att inkludera exempelvis kvalitativa intervjuer i studien, men då forskningen redan producerat mycket material av detta slag väljer jag istället att söka tyda de erfarenheter som tidigare forskning ger uttryck för. Mitt syfte är därtill inte att tolka enskilda individers erfarenheter utan att ge en mer samlad bild, vilket framkommer bäst genom mer övergripande redogörelser.

Då ingen självklar hypotes föreligger, utan en adekvat teoretisk miljö snarare väntas utgöra ett resultat av utforskningen framstår detta sätt att närma sig problemet som rimligast.

Den föreliggande undersökningen söker alltså förklaringar till mobbning som fenomen. Ambitionen är emellertid inte att producera förklaringar i termer av kausala samband utan snarare att söka rätt på underliggande mönster som gör fenomenet *mer* begripligt. Med hjälp av primärt moralfilosofiskt och teologiskt material ämnar jag söka efter användbara begrepp för de mekanismer som kan tänkas ligga till grund för att mobbning uppstår och tillåts fortgå i arbetslivet.

Ambitionen med denna avhandling är inte heller normativ i någon absolut mening, då jag inte har för avsikt att slå fast hur all mobbning i arbetslivet alltid bör förstås utan bidra till en fortlöpande utforskning av fenomenet. Metoden kan följaktligen karaktäriseras som konstruktiv, då jag söker utveckla ny förståelse av ett sedan tidigare känt fenomen.

1.4.2 Vetenskapsteoretiska förutsättningar

Givet den diskussion som förts ovan angående empiriska metoder har vi kunnat konstatera att empiriska resultat behöver struktureras med hjälp av en adekvat teori och tolkas i ljuset av ändamålsenliga begreppsliga verktyg.

Teorin förutsätts emellertid kunna integrera de fenomenella särdrag som gör mobbning till ett distinkt problem. Teorin behöver således vara anpassad och 'tillmötesgående' i förhållande till det problem som vi vill förstå. Peter Winch kan sägas tydliggöra detta krav i *Samhällsvetenskapens idé och dess relation till filosofin jämte fyra essäer* (1994) då han pekar på hur det språkbruk som utvecklas inom samhällsvetenskapliga diskurser behöver hållas öppna för det språk som används i de sociala och kulturella sammanhang som forskaren undersöker. Detta särskiljer henne från naturvetaren som endast behöver förhålla sig till den egna metodens språk.⁴⁸

Denna flerspråkighet bör således eftersträvas vid studiet av mänskliga och sociala fenomen, och aktualiseras därtill på ett särskilt sätt vid interdisciplinärt arbete. För att mobbningens fenomenella särdrag ska kunna integreras i en teori behöver uppmärksamheten riktas mot såväl den använda teorins grundantaganden och kategoriseringar som mot det fenomen som teorin har till uppgift att tolka.

Tolkning av empiriska resultat förutsätter någon form av förförståelse, och i detta avseende har olika forskningstraditioner skilda utgångspunkter. En grundförutsättning som emellertid präglar all vetenskaplig verksamhet och som kommer aktualiseras i denna avhandling är de 'förgivetta' som skulle kunna artikuleras såsom en världsbild. Filosofen Olli Lagerspetz skriver i artikeln *Har vetenskapen en världsbild?* (2008):

Vidare kan man dock hävda att en given vetenskap vid en given tidpunkt utgår från en sorts världsbild. Det faktum att vissa vetenskapliga frågor *kan ställas* innebär outtalade "förgivetta" som inte ifrågasätts – och som inte *kan* ifrågasättas om forskningen ska kunna genomföras.⁴⁹

Utforskningen av ett område, i detta fall mobbning i arbetslivet, förutsätter vissa grundantaganden för att den alls ska vara meningsfull och begriplig. På sin mest grundläggande nivå utgör detta en världsbild – den övergripande förståelse av tillvaron som gör enskilda

⁴⁸ Winch 1994, 87.

⁴⁹ Lagerspetz 2008, 39.

tilldragelser begripliga. Dessa grundläggande förgivettaganden är alltså i sig vanligtvis inte föremål för utforskning och är således varken verifierbara eller falsifierbara utan finns där som en tyst, meningsskapande förutsättning för själva utforskningen.

Vidare definierar Lagerspetz världsbild som följer:

En världsbild innebär ett slags allmän syn på vad som gör verkligheten begriplig. Det innebär en syn på världens natur: inte så mycket om vad som finns i världen, utan en syn på *vad det innebär* att få reda på det.⁵⁰

Världsbilden kan med andra ord förstås som de ontologiska grundantaganden som logiskt föregår själva utvecklandet av kunskap. Lagerspetz synliggör därtill att en enkel perception av ”vad som finns i världen” inte i sig ger oss tillgång till neutrala fakta. Han öppnar snarare för en variation av innebörder av de data som iakttas. Mobbningsprocesser i arbetslivet har med andra ord inte *en* självklar innebörd utan står öppen för tolkning.

Jag ämnar med denna avhandling tolka empiriska forskningsresultat om mobbningsprocesser i arbetslivet inom ramen för *Systematisk teologi* och närmre bestämt det ämnesområde som vid Åbo Akademi kallas *Teologisk etik med religionsfilosofi*. Det betyder i detta fall att jag kommer utgå från ett relationellt grundantagande om människan samt ta hjälp av teoretiska begrepp och ontologiska metaforer från främst teologisk och moralfilosofisk tradition i syfte att artikulera en utvidgad innebörd av mobbningsprocessen i dess vidare sammanhang.

1.4.3 Teologi som samtalspartner och tolkningskontext

Den teoretiska miljö för tolkning som jag i detta projekt utvecklar kan beskrivas som filosofisk, men också teologisk. Det innebär att frågeställningen behandlas inifrån en distinkt tradition. Den norske teologen Jan-Olav Henriksen utvecklar i *Teologi i dag – Samvittighet og selvkritikk*. (2007) ett förhållningssätt till teologins uppgift som är applicerbart på detta projekt. Tillsammans med den katolske teologen David Tracy pekar han på teologins olika arenor – kyrka, akademi och samhälle – i vilka teologin förväntas bidra i dess offentliga samtal. Samhället, såsom en offentlig arena uppfattas vidare ha en tekno-ekonomisk, en politisk och en kulturell dimension. Den sistnämnda, tillsammans med den akademiska arenan, utgör den primära kontexten för denna avhandling även om faktorer ur också de övriga kan komma att aktualiseras.⁵¹ Det är i denna kulturella offentlighet som vi

⁵⁰ Lagerspetz 2008, 50.

⁵¹ Henriksen 2007, 59-60.

utforsker og uttrykker meningen med og verdien i ulike uttrykk for individuelle, gruppebaserte og fellesskapspregede livsformer. Her vil også sammenhengen mellom livssyn og moral bli reflektert.⁵²

Henriksen betonar också teologins kommunikativa dimension som låter denna interagera med, och integrera, annan kunskap än den som ryms inom sin egen diskurs. Detta blir extra tydligt i artikuleringen av 'post-foundationalistisk' teologi, i vilken detta projekt tar sin utgångspunkt. Teologins utveckling under den sena moderniteten har präglats av ett sökande efter ett förhållningssätt till sin egen verksamhet som bibehåller sin normativa ansats och samtidigt gör sig hemmastadd i ett pluralistiskt samhälle. Post-foundationalistisk teologi betonar teologins förankring i sin egen tradition, d.v.s. att den verkar från ett inifrån-perspektiv, samtidigt som den söker föra ömsesidiga samtal med andra kunskapsfält i syfte att såväl korrigera som korrigeras.⁵³

Tillsammans med Henriksen kan vi följaktligen förstå teologi som en både kritisk och självkritisk verksamhet. Detta ringar in både min strävan att belysa mobbning i arbetslivet inifrån en teologisk tradition och att integrera såväl moralfilosofiska insikter som mobbningens empiriskt underbyggda särdrag i den teoretiska belysningen.

Henriksen utvecklar därtill en förståelse av teologi såsom en erfarenhetstolkande verksamhet. Han framhåller hur *all* mänsklig erfarenhet potentiellt sett kan tolkas inifrån teologins källor. Vidare pekar han på hur ett specifikt sätt att beskriva verkligheten också öppnar för nya sätt att uppfatta den, och att nya erfarenhetstolkningar således kan bli en källa till nya erfarenheter.⁵⁴ Han sammanfattar med formuleringar som närmast är att betrakta som en programförklaring för denna avhandling:

Teologiens dypeste og viktigste funksjon ligger i nettopp dette: å åpne for en ny og annen virkelighet, som lar mennesker erfare livet på en ny måte, se nye mulighet og nye muligheter for fellesskap, forsoning og livsutfoldelse.⁵⁵

⁵² Henriksen 2007, 60.

⁵³ Positionen utvecklas i Henriksen 2007, 141-149, och kontrasteras då mot en icke-foundationalistisk position som enligt Henriksen betonar teologins förankring i sin egen kontext på bekostnad av en öppenhet för extern belysning. Post-foundationalistisk teologi kan också förstås som ett av flera tänkbara vägval i den riktning som kommit att kallas postsekulär teologi, vilket innebär en ambition att bedriva en teologi som inte självklart villkoras av en föreställt neutral och normativ sekularitet. För en kortfattad bakgrund angående det postsekulära, se Sigurdsson 2010, för en mer omfattande, se Kurtén 2014.

⁵⁴ Henriksen 2007, 23.

⁵⁵ Henriksen 2007, 23-24.

1.4.4 Centrala begrepp

Jag ämnar alltså utforma en ny begreppslik miljö för tolkning, och på detta sätt öppna för en utvidgad innebörd av mobbningsprocesser i arbetslivet. Detta medför att undersökningens resultat kommer utgöra ett antal begrepp samt hur dessa förhåller sig till varandra och till mobbning som fenomen. En mer omfattande begreppsapparat kommer följaktligen utvecklas och förklaras fortlöpande genom framställningen.⁵⁶ Mobbning som fenomen kommer därtill definieras i kap 2. Några centrala teoretiska begrepp som kommer utvecklas längre fram kan emellertid vara värda att introducera redan här.

Omsorgsetik: Omsorgsetik är en etisk teori som vuxit fram ur bl.a. psykologen Carol Gilligans studium av primärt kvinnors berättelser om moraliska problem och hur dessa utmanar gängse föreställningar om moralisk utveckling.⁵⁷ Inifrån de nära och varaktiga relationernas perspektiv har därefter moralfilosofier som exempelvis Nel Noddings och Virginia Held utvecklat en etik som ställt ansvaret att möta den andres behov av omsorg i centrum. Detta medför också en betoning på emotioners betydelse för moralisk urskiljning samt en omförhandling av dikotomin privat och offentlig moral.⁵⁸

Ontologisk relationalitet: Med omsorgsetikens relationella utgångspunkt följer att relationer antas vara ontologiskt grundläggande, vilket uttrycks med formuleringen 'ontologisk relationalitet'.⁵⁹ Relationer antas således i sig självt utgöra en grundförutsättning för mänskligt liv. Samtidigt är ontologiska föreställningar instabila då de utvecklas enligt historiska, politiska och kulturella betingelser. Det gör att pluralformen ontologiska relationaliteter i denna avhandling betecknar rörliga representationer av hur mellanmänskliga relationer kan förstås i olika sammanhang.⁶⁰

Performativitet: Begreppet performativitet utvecklades av språkfilosofen J. L. Austin, men används i denna avhandling såsom termen behandlas av filosofen Judith Butler i relation till

⁵⁶ De många begreppen gör att några skrivtekniska anmärkningar här vara på sin plats. *Kursiv stil* används endast för titlar, engelska begrepp och vid viktiga betoningar. "Dubbla citationstecken" förbehålls till citat i den löpande texten. Längre citat markeras med indrag av texten. 'Enkla citationstecken' används för citat inom befintligt citat samt för att särskilt markera vissa begrepp och formuleringar.

⁵⁷ Gilligan 1985.

⁵⁸ Se t.ex. Held 2006, 10-13.

⁵⁹ Formuleringen 'ontologisk relationalitet' följer inte minst av Noddings 2013, 3-4.

⁶⁰ Denna 'rörlighet' hos de ontologiska föreställningarna är inspirerad av Judith Butler. Se t.ex. Butler 2009, 14.

skadligt tal. Begreppet syftar här på hur upprepade och konventionellt underbyggda ord och handlingar förmår skapa och sedimentera de föreställningar som de ger uttryck för.⁶¹

1.5 Material

Att konstruktivt arbeta fram en ny begreppslig miljö för tolkningen av ett sedan tidigare känt fenomen förutsätter såväl en representativ bild av pågående forskning som ett, i sammanhanget, oprövat material som tillför ny vokabulär och nya perspektiv på fenomenet. Här introduceras mitt huvudsakliga material i tur och ordning angående tidigare forskning om mobbning i arbetslivet, det filosofiska och teologiska materialet.

Mobbning i arbetslivet är som framgår ovan ett stort och, numera, så gott som oöverskådligt fält, vilket gör att jag till stora delar behövt ta hjälp av de viktigaste översikterna på området. Jag har således använt en av dessa, det omfattande verket *Bullying and Harassment in the Workplace – Developments in Theory, Research and Practice* (2011) redigerat av Ståle Einarsen m.fl. På svenska har psykologen Stefan Blomberg också bidragit med *Mobbning på jobbet – uttryck och åtgärder* (2016). Beskrivningen av mobbningsprocessen tar dock hjälp av primärkällor i form av artikeln *Conflict escalation and coping with workplace bullying: A replication and extension* (2001) av Dieter Zapf och Claudia Gross. Adriana Berlingieris artikel *Workplace bullying: exploring an emerging framework* (2015) bidrar också till att förstå mobbningsprocessens kontextuella inramning. Sammantaget ger materialet en representativ bild av forskningens huvudfåra och mitt specifika urval innehar särskild relevans för forskningsfrågan om mobbningsprocesser.

Det moralfilosofiska bidraget till analysen präglas av främst omsorgsetikens relationella teori, men också Judith Butlers teorier om ontologiska ramar och performativitet. Psykologen Carol Gilligans omdiskuterade bok *Med kvinnors röst – Psykologisk teori och kvinnors utveckling* (1985), (Original: *In a different voice – Psychological Theory and Women's Development* (1982)) har efter sin utgivning haft stor betydelse, också för moralfilosofin. Boken bidrar här med att introducera det interna och relationella perspektivet. Andra omsorgsetiska bidrag tillkommer i form av Nel Noddings *Caring – A relational Approach to Ethics and Moral Education* (2013), (första upplagan publicerad 1984), som strax efter Gilligans tidiga ansats

⁶¹ Se Butler 1997, 2-3.

utlägger en omsorgsetisk moralfilosofi. Virginia Helds *The Ethics of Care – Personal, Political and Global* (2015) kompletterar med en senare utveckling av omsorgsetiken.

Judith Butler, som blivit mest känd för sin teori om genusperformativitet, vilket utgjort ett elementärt bidrag till queerteori, har i sin senare produktion också tillämpat performativitetsteorin på andra former av politiska strävanden och motstånd mot förtryck. Denna avhandling kommer ta hjälp av denna senare utveckling genom *Excitable Speech – A Politics of the Performative* (1997) och *Krigets ramar: när är livet sörjbart?* (2009).

Teologiskt material används i en redogörelse om den sociala kroppen i kap 4 och om nattvarden i kap 5. I dessa diskussioner kommer inte minst den mångfacetterade teologen Ola Sigurdsson bidra med sin mycket omfattande bok *Himmelska kroppar – Inkarnation, blick, kroppslighet* (2006). Därtill kommer jag ta hjälp av nytestamentliga referenser i syfte att teoretiskt söka mig bortom moderna diskurser och så finna en kritisk instans gentemot vår samtida horisont. Alla bibelcitат är hämtade från Bibel 2000.

1.6 Disposition

Avhandlingen är disponerad enligt en tredelad struktur. Del 1 (kap 2 och 3) vidareutvecklar vissa av de teman som forskningsöversikten lyft fram. Kapitel 2 är ett bakgrundskapitel som sammanfattar och definierar mobbning som fenomen samt diskuterar de konsekvenser som det kan få för involverade individer i form av försämrad hälsa. Kapitel 3 syftar till att fördjupa diskussionen om mitt särskilda intresse för mobbningsprocessen och hur denna kan uppstå. Kapitlet undersöker också processens orsaker i arbetslivets aktörer, organisationer och dess vidare kulturella och samhälleliga kontext. Del 1 mynnar ut i en sammanfattning av mobbningsprocessen såsom ett eskalerande och växelverkande mönster samt ett moraliskt laddat skeende.

Del 2 (kap 4 och 5) presenterar min analys och utvecklar den begreppsliga miljö som utgör kontext för tolkningen av fenomenet. Hela denna analys introduceras i kapitel 4, vilket medför att detta kapitel blir längre än kapitel 5. Kapitel 4 belyser mobbningsprocessen med hjälp av olika s.k. ontologiska relationaliteter. Kapitlet utvecklar ett relationellt grundantagande och redogör för hur olika ontologiska antaganden om relationer i skiftande grad förmår synliggöra mobbningsprocessens moraliska laddning och konsekvenser. Kapitel 5 analyserar mobbningsprocessen som en performativ process. Kapitlet behandlar mobbning såsom skadliga

performativa talakter och exemplifierar därtill hur nattvarden performativt förmår skapa en ontologisk relationalitet i form av den sociala kroppen.

Del 3 (kap 6) sammanfattar slutligen undersökningens resultat. Kapitlet sammanfattar den övergripande argumentationen för att förstå mobbningsprocessen enligt en nedåtgående spiralrörelse. Kapitlet diskuterar därtill frågor om relationalitet, moraliskt ansvar och tolkning samt bidrar slutligen med ett par förslag på ansatser för framtida forskning.

KAPITEL 2

BAKGRUND: ARBETSLIVSMOBBNINGENS FENOMENELLA SÄRDRAG OCH
KONSEKVENSER

Del 1, bestående av detta och nästkommande kapitel syftar till att introducera de, för denna avhandling, relevanta diskussioner som forskningen fört kring mobbning i arbetslivet. Dessa baseras till största delen på empiriska undersökningar i företrädesvis europeiska, men delvis också nordamerikanska kontexter. I dessa diskussioner aktualiseras ett antal frågeställningar som kommer analyseras i del 2. Jag avser med detta påbörja en argumentation för att förstå mobbningsprocessen som ett eskalerande och växelverkande mönster med moraliska dimensioner, och så skapa en teoretisk brygga mot en filosofisk och teologisk diskussion.

Detta bakgrundskapitel inleds med en presentation av mobbning som fenomen och dess konkreta uttryck, vilket mynnar ut i några olika definitioner av mobbning i arbetslivet. Jag redogör därefter för mobbningens konsekvenser för inblandade parter för att slutligen avrunda med en sammanfattande diskussion.

2.1. Mobbning som fenomen

Begreppet mobbning härstammar från den engelska termen *mob* som ursprungligen beskrev djurs aggressiva beteenden inom flocken. Termen fördes därifrån vidare till att också begreppsliggöra de aggressiva beteenden som förekom i skolvärlden där grupper utsatte enskilda individer för kränkande behandling. Via denna kontext började också termen mobbning användas för det närliggande fenomenet inom arbetsorganisationer.⁶²

Sedan mobbning i arbetslivet blev föremål för akademisk forskning har man sökt ge mer specifika och omfattande beskrivningar av fenomenet, och jag tar i denna översikt främst hjälp av Einarsen m.fl. som redogör för dessa i *The Concept of Bullying and Harassment at Work: The European Tradition* (2011). Också Stefan Blombergs *Mobbning på jobbet – uttryck och åtgärder* (2016) och Dieter Zapfs m.fl. artikel *Empirical Findings on Prevalence and Risk Groups of Bullying in the Workplace* (2011) bidrar till framställningen.

Även om kriterier går att formulera med viss variation finns det en stor samstämmighet kring tre grundläggande komponenter som behöver kunna identifieras. Mobbning består i (1) kränkande beteenden, dessa (2) upprepas med en viss frekvens och med viss varaktighet och en

⁶² Einarsen m.fl. 2011, 4.

relation infekterad av mobbning har (3) en asymmetrisk struktur vilket försvårar för eller förhindrar den utsatte från att kunna försvara sig.

2.1.1. Kränkande handlingar och beteenden

Det första kriteriet kan framstå som självklart. Mobbning förutsätter helt enkelt att de handlingar och beteenden som riktas mot kollegor är av negativ och oönskad karaktär. Hur kränkningarna än kommer till uttryck får de till effekt att den utsatte upplever sig förödmjukad, skrämmd, hotad eller bestraffad.⁶³

Dessa beteenden har mer precist kategoriserats på en rad olika sätt med utgångspunkt i olika empiriska undersökningar.⁶⁴ Sammantaget har det varit vanligt att sammanföra dessa i tre olika distinktioner. Mobbning kan för det första vara både aktiv, vilket kan innebära kränkande ord, oproportionerlig kritik eller ryktesspridning och passiv som snarare tar sig uttryck som utfrysning och isolering, vilket kan ställa den utsatte utanför arbetsgemenskapen och dess inbördes informationsflöde.⁶⁵

Dessa kränkande beteenden kan för det andra kategoriseras såsom arbetsrelaterade eller personrelaterade. Arbetsrelaterad mobbning tar sig uttryck inom ramen för konkreta arbetsåtgärder. Det kan innebära att den arbetande utsätts för en orimlig arbetsbelastning, tilldelas meningslösa arbetsuppgifter eller uppgifter som ligger långt under vederbörandes kompetensnivå och i vissa fall inga arbetsuppgifter alls. Personrelaterad mobbning innebär t.ex. förolämpningar, överdriven retsamhet, ryktesspridning eller skrämsel. I dessa fall är mobbningen någorlunda frikopplad från arbetsorganisationen i fråga.⁶⁶

Kränkande beteenden kan också kategoriseras såsom psykologiska eller fysiska till sin karaktär, varav psykologiska kränkningar visat sig vara vanligast om än med viss reservation för kulturella skillnader.⁶⁷

⁶³ Einarsen m.fl. 2011, 13.

⁶⁴ För en mer omfattande genomgång av olika kategoriseringar, se Zapf m.fl. 2011, 87.

⁶⁵ Einarsen m.fl. 2011, 14.

⁶⁶ Einarsen m.fl. 2011, 13.

⁶⁷ Einarsen m.fl. 2011, 14.

Empiriska undersökningar har visat att dessa olika former av beteenden oftast förekommer tillsammans och att det alltså handlar om en komplex sammansättning handlingar och beteenden.⁶⁸

En viktig komplexitet återfinns i att handlingen anses kunna vara subjektivt upplevd och/eller objektivt observerbar, en problematik som främst arbetsgivare eller andra externa bedömare ställs inför då de ska ta ställning till om och i vilken utsträckning mobbning förekommit. Mobbning behöver vara subjektivt iakttagen, vanligtvis av den utsatte, för att frågan alls ska uppstå men de subjektiva bedömningarna kan ofta se helt olika ut hos mobbningsdramtas olika aktörer. Ord står ofta mot ord. Dock menar Einarsen med kollegor att mobbning, då denna (såsom kommer redogöras för nedan) innebär ett upprepat handlingsmönster över tid, potentiellt sett hade gått att objektivt observera om en oberoende bedömare kunnat vara helt närvarande och informerad om det som pågick.⁶⁹

Här uppstår emellertid försvårande omständigheter för denna 'oberoende' bedömare. För det första har en tänkt observatör en högst begränsad insyn i problembilden. Endast involverade parter förmår fånga upp de subtila signaler som kan utgöra betydande komponenter i det sociala spelet. För det andra skulle en sådan extern bedömare behöva förhålla sig neutral till det som pågår, något som knappast är realistiskt. Tvärtom har det visat sig att också observatören lätt riskerar att föras med i det förändrade sättet att betrakta offret. Offret har då, också av observatören, på sikt börjat uppfattas som en svår och neurotisk person som 'förtjänar' behandlingen. För det tredje är alla beteenden insatta i en både individuell och gemensam historia. Denna historia, som påverkar hur de inblandade parterna tolkar ord och handlingar, kan en extern observatör omöjligen ha insyn i. Blomberg noterar, givet denna problematik, att utsatta stundtals berättar om kränkande handlingar med betydelser som, ur tredje personens perspektiv, kan vara svåra att förstå.⁷⁰

Slutligen är också frågan om intentionalitet en omdiskuterad faktor när det kommer till kränkande handlingar och beteenden. Medan den amerikanska traditionen som utgått mer från förövarens perspektiv ofta involverat intentionalitet i frågan om mobbning har den europeiska traditionen vanligtvis inte inkluderat detta i sina definitioner. Det primära skälet till det är att

⁶⁸ Zapf m.fl. 2011, 88.

⁶⁹ Einarsen m.fl. 2011, 16-17.

⁷⁰ Einarsen m.fl. 2011, 17-18, Blomberg 2016, 28.

intentionalitet är omöjlig att bevisa. Intentioner att skada kan upplevas av offret men egentligen endast befastas i och med förövarens erkännande. Detta ger förövaren en vetorätt som låter vederbörande erkänna handlingarna som sådana, samtidigt som hen kan hävda att hen inte haft några intentioner att skada, och därmed gå fri från alla anklagelser.⁷¹

Att frågan om intentionalitet utesluts ur den europeiska diskursens kriterier går att förstå mot bakgrund av dess tidigare omnämnda praktiska orientering (se 1.3.3). En forskning som söker bistå arbetsledare med verktyg för att hantera arbetsmiljöproblem lägger av naturliga skäl tyngdpunkten på de kriterier som är verifierbara för den externa problemlösaren.

Samtidigt kan vi alltså redan här ringa in en komplicerad problematik just med avseende på problemställningens perspektiv. När mobbning framställs som objektivt observerbar och/eller subjektivt upplevd görs en i grunden tveksam åtskillnad. Kategorierna tycks osynliggöra det faktum att också en tänkt extern observatör utgörs av ett situerat subjekt, vars iakttagelser görs mot bakgrund av en förförståelse bestämd av en, för denne, känd historia. En absolut objektiv observatör, och därmed 'objektiv mobbning', distinkt skild från subjektiv dito, framstår med andra ord som en strikt teoretisk konstruktion.

Det spektrum av handlingar och beteenden som mobbning kan rymma är därtill inte alltid självklart observerbara för en extern betraktare, utan tycks alltså uppfattas och laddas med specifika betydelser *inifrån* det sociala samspelet. Ett internt, första och andra personens, perspektiv tycks öppna för möjligheter att förstå och inrymma mobbningens 'tysta' innebörder på andra sätt än ett tredje personens perspektiv gör. Dock kan berättelser om det som skett, berättade ur ett första och andra personens perspektiv, sinsemellan te sig helt olika.

2.1.2. Frekvens och varaktighet

Negativa och oönskade beteenden kan dock inte definieras som mobbning om de endast förekommer såsom tillfälliga och isolerade händelser. Först när dessa beteenden upprepas med en viss frekvens och med en viss varaktighet går det att tala om dem som uttryck för mobbning.

Leymann har exempelvis föreslagit att frekvensen behöver vara åtminstone en kränkning i veckan. Dock har det visat sig att frekvenskriteriet inte alltid är helt enkelt att applicera. Mobbning kan exempelvis yttra sig i form av ryktesspridning, vilket i sig kan vara en tillfällig händelse, men vars konsekvenser, över tid ställer offret i en mycket utsatt situation. Mobbning

⁷¹ Einarsen m.fl. 2011, 18-19.

har därtill kunnat innebära att offret exempelvis placeras i mycket ofördelaktiga arbetsmiljöer, isolerad från andra kollegor. I sådana fall innebär mobbning snarare ett konstant tillstånd än upprepade handlingar.⁷²

Som framgår innebär detta svåra gränsdragningar, inte minst då frekvensen ofta går att identifiera längs en skala från högst tillfälliga kränkningar till en helt uppenbar systematik. En empirisk undersökning från 2006 bland belgiska arbetare visar hur de rapporterade erfarenheterna av mobbning går att placera längs hela denna skala.⁷³

Mobbning fastställs också med hjälp av ett varaktighetskriterium.⁷⁴ Kränkningarna behöver pågå över tid för att de sammantaget ska klassificeras som mobbning. Leymann föreslog en varaktighet på sex månader, inte minst då denna gräns använts som ett diagnostiskt krav för att fastställa olika former av psykiatriska diagnoser, vilket därmed kunde tydliggöra sambandet mellan mobbning och psykisk ohälsa. Dock är det ett förslag som kritiserats från olika håll, inte minst då en utsatt person vanligtvis upplever sig mobbad långt innan denna tidsgräns passerat.⁷⁵

Vad som ytterligare komplicerar såväl frågan om frekvens som varaktighet är det faktum att mobbning vanligtvis utvecklas såsom en eskalerande process där frekvensen, eller snarare intensiteten, tilltar över tid. Detta gör frågan om när mobbning börjar svår att besvara entydigt. Mobbning som process kommer redogöras för vidare under 3.1.⁷⁶

Gränsdragningarna av frekvens och varaktighet syftar, vad jag förstår, primärt till att legitimera den externa partens möjligheter att ingripa, samt att skapa gemensamma definitioner som möjliggör jämförelser mellan olika empiriska forskningsresultat. Utifrån ett mer teoretiskt intresse blir det emellertid viktigare att söka förstå den intensifiering som sker över tid från högst sporadiska, subtila och oönskade signaler till fortgående, systematiskt och mångfacetterat förtryck än att dra exakta gränser för tillräcklig frekvens och varaktighet.

⁷² Einarsen m.fl. 2011, 11.

⁷³ Einarsen m.fl. 2011, 11.

⁷⁴ Referenterna använder vanligtvis termen 'tid' (*time*), medan jag här väljer att använda den, i mina ögon, mer precisa termen 'varaktighet'.

⁷⁵ Einarsen m.fl. 2011, 12.

⁷⁶ Einarsen m.fl. 2011, 13, Blomberg 2016, 31.

2.1.3. Relationens asymmetriska struktur

En konflikt mellan jämnstarka parter hör till vardagen i ett ordinärt arbetsliv men detta identifieras inte som mobbning. Ett sista kriterium som ofta använts för att definiera mobbning som ett distinkt problem är att det behöver råda en maktobalans mellan involverade parter. Med min mer filosofiska vokabulär behöver relationen mellan parterna vara bestämd av en asymmetrisk struktur⁷⁷, vilket ger den utsatte mycket små möjligheter att försvara sig mot kränkningarna.

Asymmetrin kan villkoras av olika förutsättningar. För det första kan de involverade parternas plats i arbetsorganisationens hierarki göra dess relation asymmetrisk. Ett inte ovanligt scenario är att en chef eller annan överordnad utnyttjar sin position till att mobba sin underordnade. Asymmetrin kan också vara bestämd av andra asymmetrier parterna emellan. Det kan gälla olika kunskaps- eller kompetensnivåer, olika grad av erfarenhet eller olika starkt stöd av inflytelserika personer.⁷⁸

Asymmetrin kan, för det andra, villkoras av gruppens övertag gentemot en enskild individ. En individ som utsätts för en grupps pågående kränkningar hamnar i ett påtagligt underläge som inte ens en strukturellt överordnad position alltid förmår kompensera för. Att en chef utsätts av sina underordnade är ovanligt men förekommande.⁷⁹

Asymmetrin, oavsett hur denna betingas, reflekteras av den utsattes beroendeställning i förhållande till förövaren. Beroendeställningen kan preciseras såsom ett socialt, fysiskt, ekonomiskt eller psykologiskt beroende och ger henne små eller inga möjligheter att försvara sig.⁸⁰

Samtidigt som mobbning kan vara en konsekvens av relationens asymmetriska struktur kan den dessutom i sig utgöra en orsak till att just denna struktur utvecklas. Genom att frekvent och över tid kränka en kollega kan denne försvagas till den grad att förövaren utvecklar ett psykologiskt övertag. Detta tillför en viss komplexitet när det gäller att urskilja när en relation är reciprok till

⁷⁷ Termen 'asymmetri' eller 'asymmetrisk struktur' används inte i det angivna källmaterialet. Där används istället formuleringar som *imbalance of power* etc. Jag förstår här dessa formuleringar synonymt och introducerar redan här den mer filosofiskt orienterade vokabulären i syfte att skapa en enhetlig begreppsapparat inför den fortlöpande argumentationen. Termen asymmetri har bl.a. använts av den litauiske filosofen Emmanuel Lévinas.

⁷⁸ Einarsen m.fl. 2011, 15.

⁷⁹ Einarsen m.fl. 2011, 15, Zapf m.fl. 2011, 84.

⁸⁰ Einarsen m.fl. 2011, 15.

sin karaktär, vilket är fallet vid ordinära konflikter, och när relationen får en asymmetrisk struktur, vilket alltså är fallet vid mobbning. Också förskjutningar av maktbalansen kan med andra ord sägas vara en del av mobbningsprocessen, vilket gör den än svårare att överblicka och identifiera.⁸¹

En asymmetrisk struktur utvecklas alltså av flera olika samverkande faktorer, och mobbning kan dessutom i sig bidra till förskjutningar av maktbalansen. Det går därför att förstå mobbning som praktik och relationernas asymmetriska struktur såsom sinsemellan växelverkande.

2.1.4. Definitioner

Såsom vi med denna diskussion kunnat konstatera är mobbning i arbetslivet ett komplext skeende som inte på ett enkelt sätt går att förklara eller definiera på ett enda sätt. Blomberg har identifierat tre olika nivåer av mobbning som var för sig representeras av sin egen definition.

På nivå ett som är att betrakta som ett förstadium till mobbning, har det ännu inte utvecklats någon maktobalans mellan parterna, men situationen riskerar ändå att bli hälsovådlig för inblandade parter. Denna nivå, som Blomberg benämner 'begynnande mobbning' representeras väl av det svenska Arbetsmiljöverkets definition av kränkande särbehandling.⁸² Föreskriften *Organisatorisk och social arbetsmiljö* (2015) definierar detta i den fjärde paragrafen såsom följer:

Handlingar som riktas mot en eller flera arbetstagare på ett kränkande sätt och som kan leda till ohälsa eller att dessa ställs utanför arbetsplatsens gemenskap.⁸³

På nivå två har 'mobbning' i en mer distinkt mening utvecklats, vilket innebär att parternas relation fått en asymmetrisk struktur. Då behövs en enklare definition som kortfattat täcker in mobbningens karakteristika, men som samtidigt inte är mer omfattande än att den går att tillämpa tidigt i processen. Denna definition är användbar exempelvis vid förbättringar av arbetsmiljöarbete.⁸⁴ Blomberg föreslår tillsammans med Einarsen och Skogstad följande formulering:

⁸¹ Einarsen m.fl. 2011, 15-16.

⁸² Blomberg 2016, 39-40.

⁸³ Arbetsmiljöverket 2015a, 6, 4 §.

⁸⁴ Blomberg 2016, 38.

Mobbning är för handen när någon återkommande och över tid utsatt för negativ behandling av en eller flera personer i situationer där den utsatte har svårt att försvara sig.⁸⁵

På nivå tre har mobbningen utvecklats till vad Blomberg benämner 'allvarlig mobbning'. I detta skede, då också juridiska processer kan bli aktuella, kan en mer omfattande vetenskaplig definition vara användbar.⁸⁶ Med utgångspunkt i hela den diskussion som förts ovan kan mobbning sammanfattningsvis, tillsammans med Einarsen med kollegor, definieras såsom följer:

Bullying at work means harassing, offending or socially excluding someone or negatively affecting someone's work. In order for the label bullying (or mobbing) to be applied to a particular activity, interaction, or process, the bullying behaviour has to occur repeatedly and regularly (e.g. weekly) and over a period of time (e.g. about six months). Bullying is an escalating process in the course of which the person confronted ends up in an inferior position and becomes the target of systematic negative social acts. A conflict cannot be called bullying if the incident is an isolated event or if two parties of approximately equal strength are in conflict.⁸⁷

Som påpekats tidigare är denna vetenskapliga ansats emellertid bestämd av forskningens praktiska, snarare än teoretiska intressen. Såsom redan framgått väcker definitionens kriterier ett antal viktiga frågor som kräver bearbetning vilket för med sig att en definition likt denna, inför en ny teoretisk belysning, tillskrivs en tentativ status. Mobbning har genom denna diskussion stegvis kommit att utkristalliseras såsom ett fenomen som utvecklas och eskalerar över tid. Nästa kapitel kommer därför undersöka närmre hur mobbning kan förstås som en process, men innan dess följer en redogörelse för mobbningens konsekvenser för den utsatte.

2.2. Mobbningens konsekvenser

Konsekvenserna av mobbning har varit föremål för akademisk forskning ända sedan forskningsfältet började utvecklas.⁸⁸ Givet denna avhandlings specifika intresse för involverade individer, dess interaktioner och relationer väljer jag att i detta kapitel ytterligare ta upp och diskutera konsekvenserna för mobbningens involverade parter.

⁸⁵ Blomberg 2016, 39.

⁸⁶ Blomberg 2016, 37-38.

⁸⁷ Einarsen m.fl. 2011, 22. Denna definition används också i Blomberg 2016, 37.

⁸⁸ Mobbning har visat sig leda till allvarliga konsekvenser för såväl involverade individers hälsa som för organisationen. Organisationer har påverkats genom exempelvis en förhöjd frånvaro, ökande omsättning av personal och minskad produktivitet. Se Hoel m.fl. 2011.

2.2.1. Symtom och diagnoser

Empiriska studier har, de senaste trettio åren, kunnat visa på mobbningens allvarliga hälsomässiga konsekvenser för inblandade individer, primärt hos offren men också hos dem som bevittnat mobbning, vilket framgår av Annie Hogh med kollegors artikel *Individual Consequences of Workplace Bullying/Mobbing* (2011). Mobbning har resulterat i såväl psykisk som fysisk ohälsa och har därtill inneburit allt ifrån något förhöjda stressreaktioner till posttraumatiskt stressyndrom med påföljande psykiska och fysiska men. Symtomen har inledningsvis endast uppvisats på arbetet medan de på sikt blivit allt mer kroniska. Även om individuella variationer förekommer råder det stor samstämmighet om de identifierade konsekvenserna.⁸⁹

Enligt stressteori leder mobbning till att den utsatte förlorar kontrollen över sin situation och möjligheter att förutse framtiden, vilket leder till en känsla av maktlöshet och därmed förhöjda stressnivåer. De pågående trakasserierna ställer dessutom offret inför ett ständigt hot om att exkluderas vilket får samma effekt.⁹⁰

En rad symtom och diagnoser har därutöver kunnat relateras till exponering för mobbning. Kvalitativa undersökningar har beskrivit ett antal psykiska symptom som följd av mobbning. Utsatta individer har berättat om koncentrationssvårigheter, humörsvängningar, oro, rädsla och depressioner. Också sömnsvårigheter rapporterades, vilket i sin tur kan ge upphov till, och förvärra befintliga symtom. Därtill har detta också utvecklats till psykosomatiska besvär i form av huvudvärk, andningsproblem, hjärtproblem, högt blodtryck och ljudkänslighet. Utifrån de svåra psykiska och somatiska besvären har man också kunnat påvisa samband mellan exponering för mobbning och ett ökat drogmissbruk. Också självmordsbenägenheten ökar med den tilltagande utsattheten. Andra undersökningar har också visat hur exponeringen för med sig en förändrad och mer neurotisk personlighet.⁹¹

Mobbning har därtill, på sikt, visat sig kunna få mycket skadliga konsekvenser. I särskilt allvarliga fall har man kunnat karakterisera mobbning som ett trauma, vilket försätter den utsatte i en situation som hen inte kan hantera på egen hand. Posttraumatiskt stressyndrom (PTSD) är en allvarlig psykiatrisk diagnos som kan följa med trauman av olika slag och innebär

⁸⁹ Hogh m.fl. 2011, 108, 109.

⁹⁰ Hogh m.fl. 2011, 108-109.

⁹¹ Hogh m.fl. 2011, 109-110, 113.

bl.a. att den drabbade lider av återkommande plågsamma minnesbilder. Personer som exponerats för mobbning har uppvisat symtom som överensstämmer med PTSD, vilket vanligtvis förutsätter livshotande händelser som t.ex. krig eller andra incidenter som utgör fundamentala hot mot vederbörandes fysiska integritet som t.ex. våldtäkt.⁹²

Sammantaget kan vi konstatera att mobbning potentiellt sett kan ha förödande hälsomässiga konsekvenser för primärt offret. Beroende på under hur lång tid mobbningen pågår och hur allvarliga kränkningar den involverar, drabbas utsatta individer i tilltagande grad av psykisk och somatisk ohälsa.⁹³

2.2.2. Social smärta

Då sambanden mellan att exkluderas från en gemenskap och att uppvisa psykosomatiska symtom framträtt tydligt har en senare forskningsgren myntat en särskild term för detta fenomen: social smärta. Forskningen är sammanställd i *Social Pain – Neuropsychological and Health Implications of Loss and Exclusion* (2011) och jag hänvisar i detta avsnitt till olika bidrag ur boken. Lauri A Jensen-Campbell & Geoff MacDonald inleder boken med att definiera social smärta som ”a specific emotional reaction to the perception that one is being excluded from desired relationships or being devalued by desired relationship partners or groups”.⁹⁴ Att höra till en grupp och uppleva sociala förbindelser med andra är, menar de, ett fundamentalt mänskligt behov, vilket också gör relationer till något emotionellt laddat. Naomi I. Eisenberger menar att tillhörigheten till gruppen genom evolutionen varit en så fundamental sida av mänsklig överlevnad, att hot mot relationer kommit att framstå som en reell fara för själva existensen. Social smärta uppstår då detta fundamentala behov inte tillgodoses genom att exkluderas eller på andra sätt berövas på mänsklig gemenskap.⁹⁵

Denna forskning har sökt klargöra hur social exkludering får utslag i såväl psykiska som somatiska reaktioner och besvär. Eisenberger menar att den, genom den evolutionära historien, nödvändiga gruppstillhörigheten också format människans smärtreglering. Hon menar att social smärta till del aktiverar samma kroppsliga processer som fysisk smärta. Ett exempel på detta direkta samband är att social smärta leder till en förhöjd utsöndring av hormonet kortisol. Detta

⁹² Hogg m.fl. 2011, 115-116.

⁹³ Hogg m.fl. 2011, 121.

⁹⁴ MacDonald & Jensen-Campbell 2011, 3.

⁹⁵ MacDonald & Jensen-Campbell 2011, 3, Eisenberger 2011, 54.

är i sig en följd av en onormal stimulans av kroppens stressregleringssystem, den s.k. HPA-axeln. När människans relationer går sönder reagerar hon rent kroppsligt på denna smärta. När vi med tanke på en trasig relation säger att 'det gör ont' har detta alltså en mer direkt och realistisk innebörd än vi kanske vanemässigt föreställer oss. Att exkluderas ur mänsklig gemenskap kan alltså vara lika smärtsamt och försvagande som att drabbas av fysiska åkommor. Forskningen visar därtill att sociala smärta gör den utsatte skörare och därmed mer sårbar för framtida negativ exponering.⁹⁶

2.2.3. Förändrade grundantaganden

När mobbning leder till allvarliga trauman för utsatta individer tenderar detta att rubba hela tillvaron för vederbörande. De antaganden om sig själv och världen som den drabbade tidigare höll för sanna och självklara tenderar att förändras. Alfredo Rodríguez-Muñoz har tillsammans med sina kollegor undersökt dessa antaganden genom en kvantitativ undersökning bland människor som utsatts för mobbning i jämförelse med dem som inte gjort det. I artikeln *Post-Traumatic Symptoms Among Victims of Workplace Bullying: Exploring Gender Differences and Shattered Assumptions* (2010) redogör de för undersökningen av deltagarnas tilltro till människans och världens inneboende godhet, rättvisa, självaktning och upplevelse av sin egen lycka. Undersökningen visar att de utsatta och traumatiserade individerna höll sig med påtagligt mer negativa grundantaganden om världen och sig själva än de som förskonats från mobbning.⁹⁷

Författarna menar att människor i vanliga fall underskattar sin egen sårbarhet vilket utgör ett skydd mot den oro som annars skulle uppstå för potentiella hot. Mobbning tenderar att rubba och förstöra denna tro på sig egen osårbarhet. Forskarna föreslår också att människor vanligtvis uppfattar världen som meningsfull och någorlunda förutsägbar. Också detta antagande tenderar att vittra sönder genom processen.⁹⁸

Författarna menar också att de flesta människor rör sig med ett generellt antagande om sig själva som fullvärdiga och hyggliga. Också denna genomsnittligt goda självkänsla tenderar att rasa samman genom en traumatisk mobbningsprocess.⁹⁹

⁹⁶ Eisenberger 2011, 54, Dickerson 2011, 81, Knack m.fl. 2011, 226.

⁹⁷ Rodríguez-Muñoz m.fl. 2010, 2622.

⁹⁸ Rodríguez-Muñoz m.fl. 2010, 2629.

⁹⁹ Rodríguez-Muñoz m.fl. 2010, 2629.

Undersökningen är begränsad i att den inte väger in andra tänkbara faktorer som kan påverkat informanternas grundantaganden än just exponeringen för mobbning, och dessutom framgår det inte hur de skulle svarat innan de blev utsatta för mobbning.¹⁰⁰ Därtill kan man undra om 'generella grundantaganden' om sig själv, andra människor och världen verkligen går att sammanfatta så enkelt. Det är emellertid ändå rimligt att tro att mobbning i någon mån orsakar förändringar i den utsattes tilltro till sig själv, andra människor och sin vidare omgivning. Tillvaron ter sig inte längre såsom en tidigare kände den.

Sammantaget kastar mobbningens konsekvenser, mer precist vad mobbningen gör med involverade individer, ett visst förklaringens ljus över mobbning som fenomen. För det första kan vi konstatera att personligheten förändras av att utsättas för mobbning. Samtidigt kan vi konstatera att just dessa personlighetsförändringar kan innebära en tilltagande skörhet som gör den utsatte mer sårbar för negativ exponering vilket kan lägga en grogrund för missförstånd och konflikter. Också här går det alltså att känna igen ett växelverkande mönster.

För det andra kan vi med detta understryka problemets relationella karaktär. Social smärta uppstår såsom en direkt konsekvens av rubbningar i relationella band *mellan* människor. Detta gör att smärtan inte går att förklara på ett adekvat sätt utan att förstå människor såsom involverade i detta relationella drama.

Vi kan slutligen konstatera att väldigt lite bevaras intakt när mobbning infekterar mänskliga relationer. Själva tillvaron kan, om processen får fortgå, förvandlas till något hotfullt och illvilligt, vilket också det potentiellt sett kan medföra misstro, missförstånd och så lägga en grogrund för konflikter.

2.3. Sammanfattning och avslutande diskussion

Jag har med detta kapitel redogjort för mobbningens fenomenella särdrag, samt vad mobbning visat sig göra med involverade individer.

Mobbning i arbetslivet har här framställts som ett distinkt fenomen med sina egna särdrag, vilket gör att vi alls kan använda mobbning som begrepp på ett meningsfullt sätt. Mobbning innebär kränkande handlingar och beteenden som kan vara olika till sin karaktär men som resulterar i att den utsatte upplever sig förödmjukad, skrämmd, hotad eller bestraffad. Mobbning kan emellertid inte utgöra tillfälliga incidenter, utan behöver upprepas med viss frekvens och

¹⁰⁰ Rodríguez-Muñoz m.fl. 2010, 2630.

varaktighet för att uppfattas som just mobbning. Mobbning utgör inte heller en ordinär konflikt mellan jämbördiga parter utan förutsätter en maktobalans vilket med min vokabulär ger relationen en asymmetrisk struktur. Därtill har vi kunnat ana konturerna av mobbning som en eskalerande process som intensifieras över tid. Detta gör att kränkande särbehandling, mobbning och allvarlig mobbning bäst representeras av sina egna definitioner som stegvis blir mer omfattande och specifika.

Vi har också konstaterat att mobbning får tydligt belagda hälsovådliga konsekvenser för involverade individer, inte minst den utsatte. Mobbning kan orsaka allt från lindrigare symptom som sömnsvårigheter och humörsvängningar till allvarlig psykisk ohälsa motsvarande posttraumatiskt stressyndrom. Psykosomatiska symptom orsakade av social exkludering har därtill kommit att betecknas social smärta vilket visat sig motsvaras av smärtan som uppstår vid fysiska åkommor. Dessa samband bidrar till att förstå mobbning som ett relationellt problem. Allvarlig mobbning kan slutligen sägas riskera att medföra förändrade grundantaganden, då i grunden positiva antaganden om sig själv och andra människor tenderar att succesivt brytas ner under perioder av mobbning. Också världen och tillvaron som helhet har en benägenhet att förvandlas till något hotfullt och illvilligt för den utsatte.

Samtidigt som mobbning kan klargöras såsom ett distinkt fenomen med sin egen särprägel kan det inte på ett enkelt sätt avgränsas från andra närliggande fenomen utan att detta fråntar oss viktiga förståelsenycklar. Detta beror inte minst på att mobbning alltså bäst förstås som en eskalerande process där handlingar och beteenden förändras, förvärras och intensifieras över tid. Vad som därtill försvårar avgränsningen är att mobbningsprocessen är kontextuellt situerad i en organisation, ett samhälle och en kultur och därmed inte isolerad från förtryckande tendenser i dess vidare sammanhang. Nästa kapitel kommer därför utveckla avhandlingens specifika intresse för mobbningsprocessen i sin kontext.

KAPITEL 3

MOBBNINGSPROCESSEN MED ARBETSLIVET SOM KONTEXT

Detta kapitel syftar till att fördjupa denna avhandlings särskilda intresse för mobbningsprocessen och hur denna tar form och utvecklas givet kontextuella betingelser. Kapitlet redogör först för några olika sätt att förstå en mobbningsprocess utifrån två olika uppkomstscenarier. Därpå följer en redogörelse av arbetslivet som kontext och förklaringsmodell. Slutligen förs en avslutande diskussion som sammanfattar resultatet av hela del 1.

3.1. Mobbning som process

Denna avhandlings primära intresse är mobbning som en eskalerande process, och primärt de underliggande mekanismer som för denna process framåt. Som vi redan kunnat ana är denna process ett mycket komplext skeende. Trots att processen är att betrakta som situationsbetingad har forskningen ändå sökt generalisera några mönster för hur skeendet kan te sig med grund i diverse empiriska undersökningar. Två uppkomstscenarier medför olika utvecklingskurvor som inledningsvis skiftar men i ett senare skede sammanfaller i förhållande till varandra. Dispytrelaterad mobbning bygger på en eskalerande konflikt, medan rovjaktsmobbning uppstår på grund av orsaker i bl.a. arbetsorganisationen och dess ledarskap.

3.1.1. Dispytrelaterad mobbning

Ett sätt att förstå och analysera mobbningsprocessen är att identifiera den som en eskalerande konflikt. Huruvida mobbning alltid ska förstås som en form av konflikt eller om mobbning och konflikter bör behandlas som åtskilda fenomen är omdiskuterat. Keashly & Nowell lyfter i artikeln i *Conflict, Conflict Resolution, and Bullying* (2011) fram den vanliga uppfattningen att de är skilda men närbesläktade fenomen då det både går att urskilja överlappande likheter och viktiga skillnader. Den viktigaste skillnaden torde vara att en konflikt i grunden förutsätter en reciprok relation, medan mobbning förutsätter och/eller utvecklar, en asymmetrisk dito.¹⁰¹

Hur åtskillnaden mellan konflikt och mobbning än förstås har konflikter kunnat identifieras som ett uppkomstscenario från vilket mobbning har utvecklats över tid. Dieter Zapf och Claudia

¹⁰¹ Keashly & Nowell 2011, 424, 426.

Gross redogör för diverse försök att kartlägga denna process i artikeln *Conflict escalation and coping with workplace bullying: A replication and extension* (2001).

Ett första förslag kom från Leymann som pekade på en process i fyra steg. Inledningsvis inträffar någon eller några kritiska incidenter som skapar en konflikt mellan parterna. I steg två övergår den uppkomna konflikten i mobbning, vilket innebär att handlingar och beteenden, som i sig själva inte nödvändigtvis skulle anses som mobbning, börjar upprepas, vilket gör att offret hamnar i underläge och stigmatiseras. Detta innebär också att de enskilda handlingarnas betydelse förändras över tid då de uppfattas inom ramen för ett upprepande mönster. Den tredje fasen innebär att situationen uppmärksammas av arbetsorganisationen, men då offret redan stigmatiserats har det visat sig att organisationen ofta tar förövarnas parti då den accepterar förövarnas bild av offret. Om förövarna är fler till antalet, vilket ofta är fallet, är det dessutom en betydligt mer kostsam åtgärd att omplacera eller avskeda förövarna än att göra sig av med offret. I detta läge har offret ofta kommit till skada, och kan därtill komma att skuldbeläggas med hänvisning till dennes instabila personlighet. I det fjärde och sista steget utesluts den utsatte från organisationen.¹⁰²

Mobbning förstådd såsom en eskalerad konflikt kan också analyseras med hjälp av konfliktteori. Utifrån Friedrich Glasls konflikttrappa identifierar Zapf & Gross mobbning såsom ett visst kritiskt skede under denna process. Glasls konflikttrappa är mer omfattande med nio steg, men går att sammanfatta i tre faser.

I fas ett uppstår en saklig konflikt, något som i sig kan vara både konstruktivt och kreativt i en hälsosam arbetsmiljö. I detta skede finns det en inbördes välvilja mellan parterna vilket för med sig att konflikten mestadels präglas av samarbete och en gemensam vilja att hitta en lösning. Fasen präglas emellertid av en eskalering från de naturliga spänningarna, via ett mer intensivt debattklimat till att ord ersätts av handlingar som kommunikationsmedel.¹⁰³

I fas två övergår den inledningsvis sakliga konflikten till att bli en allt mer personlig uppgörelse. I detta läge är det relationen snarare än sakfrågan som hamnar i fokus och utgör orsak till konflikten. Tilliten sviktar, parterna förlorar respekten för varandra och relationen får en allt

¹⁰² Zapf & Gross 2001, 500.

¹⁰³ Zapf & Gross 2001, 502.

mer fientlig karaktär. Parterna har nu svårt att lösa konflikten, och söker istället vägar att exkludera varandra.¹⁰⁴

I gränslandet mellan fas två och den slutliga *fas tre* menar Zapf & Gross att mobbning, såsom den definierats här, uppstår. I den tredje fasen blir konfrontationerna parterna emellan mycket destruktiva och möjligheterna att lösa konflikten ter sig vara utom räckhåll. Mobbningen beskrivs av involverade parter som just ett omöjliggörande av samarbete, och utsatta vittnar om en stark upplevelse av att övriga önskar göra sig av med vederbörande.¹⁰⁵

Givet dessa modeller för hur mobbning kan utvecklas över tid redovisar Zapf & Gross också ett intervjustudium där de undrar om, och på vilket sätt deras informanter kunde bekräfta att trakasserierna eskalerade över tid. De intresserade sig också för hur dessa kom att hantera den uppkomna situationen. 14 av 19 informanter berättar om eskalerande trakasserier men resultatet visar samtidigt att utvecklingskurvan ser olika ut. Fem olika scenarier framställs i studien. I det första scenariot tilltar intensiteten i en jämn takt medan i scenario två eskalerar mobbningen snabbt under första tiden för att därefter pågå med jämn intensitet. I det tredje scenariot tilltar mobbningen snabbt under första tiden för att därefter avta lika snabbt. Det fjärde scenariot, vilket var det vanligaste, innebär att mobbningen tilltar vid särskilda tillfällen för att därefter pågå med konstant intensitet. Det femte alternativet innebär slutligen att mobbningen tilltar och avtar om vartannat, vilket alltså inte innebär en eskalerande kurva. Tre av dessa fem scenarier visar alltså en eskalerande utvecklingskurva, något som också bekräftas av en parallell kvantitativ studie som visar att de som utsatts under längst tid rapporterar den högsta frekvensen av trakasserier.¹⁰⁶

Givet denna avhandlings särskilda intresse för de involverade parternas relation kan vi utifrån dessa olika sätt att analysera mobbningsprocessen göra några viktiga påpekanden om hur relationen parterna emellan förändras genom processen. Utmärkande för förändringen är att de utsatta först i ett sent skede inser vad som pågår. Intensifieringen av kränkningarna sker gradvis vilket alltså gör mobbningen svåridentifierad av inblandade parter. Parterna kan sägas 'vaggas in' i relationens allt mer destruktiva status.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Zapf & Gross 2001, 502.

¹⁰⁵ Zapf & Gross 2001, 502.

¹⁰⁶ Zapf & Gross 2001, 510, 513. Se också Zapf m.fl. 2011, 82.

¹⁰⁷ Zapf & Gross 2001, 502.

Utifrån ett dispytrelaterat uppkomstscenario kan vi konstatera att relationens asymmetriska struktur utvecklas över tid. En saklig konflikt mellan två jämbördiga parter utvecklas över tid till en personlig uppgörelse som skapar förskjutningar av maktbalansen. Med bakgrund i konfliktteori pekar Keashley & Nowell på hur detta kan förstås både från offrets och förövarnas perspektiv. Offret börjar uppleva sig vara i underläge när hon utsätts för personlig orättvisa. Så länge negativa beteenden riktas mot dennes grupp kan hon ta skydd av gruppen, men de personliga angreppen ställer henne i en position där hon får allt svårare att försvara sig. Från förövarns perspektiv tenderar ett visst överläge göra denne mindre benägen att vilja förstå den andres upplevelse och perspektiv, en förmåga som är nödvändig för att kunna hantera konflikten på ett konstruktivt sätt. Detta leder i sin tur till att relationens asymmetriska struktur befästs och offret hamnar i en allt mer maktlös position.¹⁰⁸

Under processen omformas också relationen av parternas förändrade perception av den andre. I konfliktens inledningsskede betraktar parterna varandra fortfarande som jämbördiga, medan eskaleringen av konflikten medför att stereotyper konstrueras och projiceras på den andre. Allt eftersom intensifieringen tilltar förlorar parterna succesivt förmågan att se och bekräfta varandras mänskliga värdighet.¹⁰⁹ Keashley & Nowell förtydligar de allvarliga konsekvenserna:

The stunning part of this downward-spiraling process is how images of the other devolve to something bad, evil, and other than human. The exclusion of the other from the human condition, opens up the possibility to treat the other in inhumane ways.¹¹⁰

De visar hur de handlingar och beteenden som över tid eskalerar i intensitet och aggressivitet också bottnar i en förändrad perception av den andre. När offret framträder som ond och utan mänsklig värdighet har det skapats en grund för att logiskt legitimera omänsklig behandling utan att behöva känna skuld. Zapf & Gross pekar därtill på hur också en tredje part lätt kan adoptera förövarnas bild av offret som en 'svår' person som därmed behöver avlägsnas.¹¹¹

Keashly & Nowell visar vidare hur relationen omformas av parternas inbördes förändrade och avtagande kommunikation. En saklig konflikt präglad av intensiva diskussioner utvecklas till en mer polariserad situation präglad av mer handlingar än ord. Zapf & Gross indikerar också

¹⁰⁸ Keashly & Nowell 2011, 431.

¹⁰⁹ Keashly & Nowell 2011, 434.

¹¹⁰ Keashly & Nowell 2011, 435.

¹¹¹ Zapf & Gross 2001, 500-501.

hur handlingarnas betydelse förändras över tid då de tolkas inom ramen för ett upprepande mönster. Tillåts konflikten eskalera ytterligare blir kommunikationen hotfull och avtar ända tills den helt präglas av rena attacker på motparten.¹¹²

Av Zapf & Gross studie framkommer också hur relationen hamnar i ett allt mer låst läge. I sitt senare skede leder mobbningsprocessen till att såväl involverade parter som en tredje part förlorar kontrollen över situationen. Studien rapporterar att de enda tillgängliga handlingsalternativen för en tredje part när konflikten nått en hög grad av intensitet och aggressivitet är att separera parterna. Då tilliten parterna emellan inte längre finns kvar tenderar det låsta läget att utesluta varje möjlighet att återställa arbetsrelationen. Istället har den utsattes försök att involvera en tredje part för att i detta läge försöka lösa konflikten kunnat få en motsatt effekt och snarast förvärpa situationen då förövaren tolkat detta som ett motangrepp från den utsatte.¹¹³

3.1.2. Rovjaktsmobbning

Mobbningsprocessen behöver emellertid inte förutsätta en konflikt. Einarsen redogör för ett annat uppkomstscenario i artikeln *The nature and causes of bullying at work* (1999). I detta fall har den utsatte inte behövt göra någonting alls för att provocera fram det oönskade beteendet.¹¹⁴ Blomberg förtydligar hur denna form av mobbning förbigår de inledande faserna i en eskalerad konflikt.¹¹⁵ I detta fall utvecklas alltså mobbning först i ett skede då relationen redan från början har en asymmetrisk struktur. Zapf & Gross hänvisar till Björkqvist som föreslår en process i tre steg som är tillämpbar på detta uppkomstscenario.

I det första skedet utsätts offret för subtila handlingar såsom att bli konsekvent avbruten eller bli föremål för ryktesspridning, och detta i syfte att nedvärdera den utsatte. I nästa fas tilltar mobbningens intensitet vilket innebär att den utsatte förlöjligas, isoleras och kränks offentligt. Då den utsattes status blir lägre bidrar också detta till att förövarna lättare kan rättfärdiga sitt beteende utan att behöva känna skuld. I slutskedet har mobbningen eskalerat till en hög grad av aggressivitet som inkluderar hot och utpressning.¹¹⁶

¹¹² Keashly & Nowell 2011, 434, Zapf & Gross 2001, 500.

¹¹³ Zapf & Gross 2001, 517-518.

¹¹⁴ Einarsen 1999, 22.

¹¹⁵ Blomberg 2016, 33.

¹¹⁶ Zapf & Gross 2001, 501.

Rovjaktsmobbning kan ha flera, ofta överlappande, orsaker. Den utsatte kan ha ställts under en chef med starka behov av att demonstrera sin makt och därmed exploatera en utvald underställd i syfte att göra vederbörande medgörlig och lydig. I vissa organisationskulturer har denna aggressiva maktutövning blivit ett uttryck för en legitim ledarskapsstil.¹¹⁷

Rovjaktsmobbning kan också utlösas av fördomar mot den utsattes specifika sociala grupptillhörighet. Då den utsatte utgör en representant för denna grupp kan förövarna legitimera kränkningarna utifrån den aktuella gruppens impopularitet i organisationen. I detta fall antar alltså mobbning formen av diskriminering, vilket kan motiveras utifrån t.ex. offrets kön, etnicitet eller sexuella orientering.¹¹⁸

Slutligen kan också detta uppkomstscenario ha sin grund i ett generellt missnöje på arbetsplatsen. I fall då stress och frustration breder ut sig i arbetsmiljön kan detta komma att drabba enskilda personer som anses lätta och ofarliga att skuldbelägga. När frustrationen inte har en klart definierad orsak, när pådrivande aktörer är otillgängliga eller besitter en allt för stor makt för att kunna attackeras, kan stressen och frustrationen istället komma att projiceras på ett oskyldigt offer, även benämnd syndabock.¹¹⁹

Einarsen framhåller hur rovjaktsmobbning vanligtvis förutsätter såväl en social miljö där kränkningar kommit att normaliseras och en organisationskultur som är tillåtande och tolerant mot kränkande beteenden. Tillsammans med Brodsky konstaterar han att utvecklingen av mobbningsprocesser på ett eller annat sätt behöver understödjas av en rådande kultur i arbetsorganisationen som tillåter eller till och med belönar dessa beteenden. När markeringar mot kränkningarna uteblir från ledarskapet signalerar detta en implicit tillåtelse att låta mobbningen fortgå.¹²⁰

Enligt detta uppkomstscenario tycks mycket av den förändring av relationernas status som konflikten ger upphov till redan i inledningsskedet ligga subtilt inbyggd i organisationens sociala strukturer och kultur. Det verkar exempelvis vara legitimt i somliga organisationer att utnyttja en överordnad position inom ramen för organisationens asymmetriska struktur för att med aggressiva metoder befästa sin maktposition. Det tycks dessutom finnas en inbyggd

¹¹⁷ Einarsen 1999, 23.

¹¹⁸ Einarsen 1999, 23, Blomberg 2016, 34.

¹¹⁹ Einarsen 1999, 23.

¹²⁰ Einarsen 1999, 23.

benägenhet i vissa arbetsmiljöer att stigmatisera vissa sociala grupper och på den vägen legitimera kränkningar och exkludering. Redan i inledningsskedet kan det alltså återfinnas en uppfattning om vissa utsatta grupper såsom onda och inhumana. På liknande sätt tycks en kränkande form av kommunikation kunna tolereras i vissa organisationer. Organisationen har med andra ord redan införlivat de relationella förutsättningar för mobbning som konflikten konstruerar.

Sammantaget kan konstateras att mobbning varken uppstår, utvecklas eller eskalerar i ett socialt vakuum. Relationens asymmetriska struktur, en specifik perception av den andre och vissa givna kommunikationsmönster tycks utgöra nödvändiga förutsättningar för att mobbningsprocessen ska kunna legitimeras, näras och uppfattas som logisk. Det är också anmärkningsvärt att alla dessa komponenter i sig är rörliga och därmed möjliga att både förändra och befästa *genom* eskalerade konflikter och upprepade, förtryckande organisatoriska praktiker. Det gör dem alltså på samma gång till en orsak till, och konsekvens av, mobbning. Sammantaget börjar vi alltså kunna urskilja något tydligare konturer av den nedåtgående spiral ("downward spiraling process") som Keashly & Nowell nämnde i ovannämnda citat. För att skapa oss en än tydligare bild av detta destruktiva skeende är det också av vikt att söka efter mobbningsprocessens orsaker i en vidare social och samhällelig kontext.

3.2. Arbetslivet som kontext och förklaringsmodell

Liksom mobbning på arbetsplatsen aldrig uppstår och utvecklas i ett socialt vacuum, utan förutsätter vissa kulturellt betingade sociala mönster i arbetsmiljön, existerar inte heller arbetsplatsen som sådan i ett kulturellt tomrum. För att förstå orsaker till att mobbningsprocessen tar fart och utvecklas behöver vi därför succesivt zooma ut perspektivet från tänkbara individuellt och organisatoriskt betingade orsaker i själva arbetsmiljön, via ett socialt interaktivt perspektiv till kulturella och normativa faktorer i det omgivande samhället.

3.2.1. Två vanliga hypoteser: Individbaserad hypotes och arbetsmiljöhypotes

Mobbningsforskningen har under lång tid prövat i huvudsak två hypoteser för att söka rätt på orsaker till mobbning i arbetslivet. En individbaserad hypotes (*individual disposition hypothesis*) söker orsaker i personliga egenskaper hos involverade parter medan *arbetsmiljöhypotesen* (*work environment hypothesis*) istället identifierar dessa i arbetsmiljön. Hypotesernas adekvans och hur de kan tänkas förhålla sig till varandra är omdiskuterat, men

Zapf & Einarsen menar att en allsidig förståelse av mobbning inte bör utesluta någon av hypoteserna.¹²¹

Zapf & Einarsen redogör i artikeln *Individual Antecedents of Bullying: Victims and Perpetrators* (2011) för en individbaserad hypotes. Denna söker klargöra hur personlighetsfaktorer hos såväl förövare som offer kan bidra till mobbningsprocessens framåtskridande. Författarna påpekar emellertid att orsaker i detta sammanhang inte ska förväxlas med ansvar eller skuld till problematiken.¹²²

För att klargöra hur individuella faktorer hos förövaren kan frammana mobbning har Zapf & Einarsen summerat empiriska resultat i tre typer av mobbning som går att härleda till förövaren. För det första kan mobbning användas i syfte att skydda sin självkänsla. När en hög, stundom t.o.m. narcissistisk, men skör självbild utsätts för omgivningens kritik kan detta i kombination med ilska, avund och frustration utlösa aggressiva beteenden. Mobbning kan för det andra, orsakas av förövarens bristande sociala kompetenser, vilket syftar till bristande känslomässig kontroll samt en oförmåga till självreflektion och att inta den andres perspektiv. Slutligen kan också mobbning härledas till förövarens ambition att avancera i organisationen genom s.k. mikropolitiska beteenden. Dessa innebär att förövaren kan bilda koalitioner med strategiskt utvalda personer och mobba andra i syfte att stärka sin egen position, vilket av förövaren lätt kan framstå som naturligt och förnuftigt.¹²³

Forskningen har också sökt efter individuellt betingade orsaker hos den utsatte, vilket ter sig som ett vanskligt projekt, då det riskerar att skuldbelägga offret. Återigen behöver en klar åtskillnad göras mellan orsak och ansvar/skuld. Empiriska resultat har t.ex. observerat låg självkänsla, ängslighet, misstänksamhet, samvetsgrannhet, låg social kompetens och provocerande beteenden hos offren. Dessa särdrag gör inte endast den utsatte till ett lätt offer utan kan också bidra till missförstånd och konflikter. I anslutning till individbaserade förklaringsmodeller påpekar emellertid Blomberg hur personlighetsbegreppet kommit att omvärderas i ljuset av senare forskning. Från att ha betraktat personligheten som något, från 20-årsåldern, statiskt och färdigutvecklat har senare forskning pekat på hur personligheten är mer plastisk och föränderlig än vad man tidigare tänkt sig. En utsatt person kan med andra ord

¹²¹ Zapf & Einarsen 2011, 178.

¹²² Zapf & Einarsen 2011, 179.

¹²³ Zapf & Einarsen 2011, 181-185.

komma att personlighetsförändras av den destruktiva processen, något som vi också konstaterat i relation till mobbningens hälsovådliga konsekvenser¹²⁴

Att mobbade individer uppvisar neurotiska beteenden, oro, ängslighet och misstro säger alltså rimligtvis mer om mobbningsprocessens verkningar än om dess ursprungliga orsaker. Specifika personlighetsdrag hos såväl offer som förövare kan följaktligen förstås som en konsekvens av, men över tid också som en bidragande orsak till mobbningsprocessens fortsatta framåtskridande.

En annan vanlig hypotes gällande mobbningens orsaker är den s.k. arbetsmiljöhypotesen som Salin och Hoel redogör för i artikeln *Organisational Causes of Workplace Bullying* (2011). Leymann förfäktade tidigt denna hypotes och menade att vem som helst kan utsättas för mobbning där arbetsmiljön brister. Sedan dess har hypotesen bekräftats genom återkommande empiriskt understödda samband mellan mobbning och bristfälliga arbetsmiljöer.¹²⁵

Brister i arbetsmiljön kan innebära en oklar organisering av arbetet. Motstridiga och oförutsägbara förväntningar samt tidspress kan framkalla känslor av bristande kontroll över sitt arbete och så lägga en grogrund för konflikter samt i förlängningen mobbning.¹²⁶

En bristfällig arbetsmiljö kan också handla om organisationens kultur och arbetsklimat. Detta kan innebära en dålig jargong, kränkande former av humor och allmänt dålig stämning vilket skadar tilliten och gör det svårare att öppet diskutera upplevda problem. Nya medarbetare tenderar därtill att socialiseras in i detta arbetsklimat.¹²⁷

Också ett bristfälligt ledarskap i primärt två tappningar har visat sig kunna öppna möjligheter för mobbningsprocessen att fortgå. En auktoritär ledarskapsstil som använder bestraffningar godtyckligt och oförutsägbart kan lätt urarta i mobbning. Också ett låt-gå-ledarskap som abdikerar från sitt ansvar har visat sig skapa oklarheter och otrygghet i arbetsgruppen vilket kan skapa en plattform åt informella ledare och lägga grunden för konflikter.¹²⁸

Mobbning har också visat sig kunna ha en strategiskt viktig funktion i syfte att höja produktiviteten i ett arbetslag. Genom att mobba en ineffektiv medarbetare och så göra sig av

¹²⁴ Zapf & Einarsen 2011, 189-193, Blomberg 2016, 58.

¹²⁵ Salin & Hoel 2011, 227.

¹²⁶ Salin & Hoel 2011, 229.

¹²⁷ Salin & Hoel 2011, 230-231.

¹²⁸ Salin & Hoel 2011, 232-233.

med den svaga länken har man menat sig kunna uppnå högre produktivitet. Från ledarskapets och organisationens perspektiv har mobbning på detta sätt kunnat framhållas som fullt rationellt. Tendensen kan förstärkas om arbetet drivs av diverse belöningssystem som skapar en konkurrenssituation inom organisationen.¹²⁹

Slutligen har vissa samband kunnat påvisas mellan mobbning och förändringar i organisationen då dessa lätt kan ge upphov till otrygghet och rollkonflikter i organisationen. Omorganisationer behöver därtill förstås i ett större sammanhang av samhällsförändringar, där en globaliserad ekonomi pressar arbetsorganisationen till ständiga effektiviseringar i syfte att bibehålla sin konkurrenskraft.¹³⁰

Även om en individbaserad hypotes och en arbetsmiljöhypotes söker orsaker på vitt skilda områden har de det gemensamt att orsakerna, såsom de behandlas, anses vara generaliserbara. Personlighetsdrag eller förhållanden i arbetsmiljön som i ett *specifikt* sammanhang identifierats såsom riskfaktorer tänks kunna säga något generellt om mobbningens orsaker och påvisa allmänna kausala samband. Förväntan på generaliserbarhet för emellertid med sig att orsaken abstraheras från den situation i vilken den uppfattats som just en orsak. Exempelvis kan argsintheten hos en chef identifieras som en orsak, men utan att *samtidigt* beakta vad som gör chefen argsin, eller i vilka situationer detta uppfattats som ett problem.

Analysnivån hos de empiriska studier som ligger till grund för dessa hypoteser, kan alltså sägas vara extern i förhållande till de situationer i vilka orsakerna identifierats som orsaker. Detta får också konsekvenser för den redan vidrörda problematiken att särskilja orsak från konsekvens. Utan den meningsskapande kontexten blir det allt svårare att få klarhet i hur faktorerna förhåller sig till varandra. Ett försök till större klarhet kan eftersökas i mer socialt betingade förklaringsmodeller.

3.2.2. Socialt interaktivt perspektiv

Ett 'socialt interaktivt perspektiv' (*social interactionist perspective*) söker inte primärt orsaker hos enskilda individer, och inte heller i arbetsmiljön utan i de interaktioner som utväxlas mellan kollegor. Dess förespråkare, nordamerikanerna Joel H Neuman och Robert A. Baron,

¹²⁹ Salin & Hoel 2011, 233-234.

¹³⁰ Salin & Hoel 2011, 236-237.

förtydligar perspektivet i artikeln *Social Antecedents of Bullying: A social Interactionist Perspective* (2011):

These social factors are distinct from individual causes of aggression, which center on the characteristics (e.g., personality traits) of the persons who engage in workplace bullying. Social factors, in contrast, involve the words and/or deeds of individuals – that is, actions that elicit or condone aggression and the context in which these actions occur.¹³¹

Perspektivet söker alltså anläggas på ett sätt som synliggör mobbningens ursprung i sociala interaktioner, vilka involverar de faktorer som föregår och socialt triggar aggressiva beteenden.

En analys från ett socialt interaktivt perspektiv bygger på tre komponenter. För det första lyfts interpersonella och kontextuella aspekter fram såsom avgörande för hur mobbning uppstår. För det andra pekar det på hur förövare ofta uppfattar sitt beteende såsom legitimt och till och med moralistiskt, vilket gör de uppfattningar genom vilka man ursäktar sitt beteende viktiga för analysen. För det tredje riktar man uppmärksamheten mot de interaktioner som förs mellan offer, förövare och tredje personens betraktare.¹³²

För att förstå ords och handlingars potential att frammana aggression grundlägger författarna sitt resonemang i en reciprocitetsnorm. Denna norm innebär en grundläggande förväntan på att bli behandlad lika väl som man behandlar den andre. Utifrån en sådan norm blir exempelvis 'öga för öga och tand för tand' begriplig. Ett aggressivt beteende kan således springa fram ur någon form av normbrott, vilket enligt reciprocitetsnormen alltså logiskt triggar fram hämndåtgärder. Kränkande beteenden kan därmed få till funktion att upprätthålla en rättvis ordning.¹³³

De orättvisor som kan ligga till grund för aggressiva beteenden kan uppfattas på olika nivåer. Den kan ligga inneboende i de arbetsvillkor som vederbörande arbetar under. Orättvis lönesättning, dåliga anställningsförmåner eller bristfälliga möjligheter att utvecklas i sitt arbete kan således vara utlösande faktorer. Orättvisan kan också upplevas i de processer som för fram till en viss distribution av lön och förmåner etc. Därtill uppfattas orättvisan i de direkt interpersonella interaktionerna som, om de brister i respekt, kan utlösa aggressiva beteenden. Liksom den individbaserade hypotesen lyfter detta perspektiv dessutom fram hur angrepp på den egna självbilden och självkänslan kan framkalla aggressivitet. Känslor av skam har

¹³¹ Neuman & Baron 2011, 202.

¹³² Neuman & Baron 2011, 203.

¹³³ Neuman & Baron 2011, 204-206.

exempelvis visat sig frambringa misstänksamhet, ilska samt en vilja att skuldbelägga och bestraffa andra. När arbetet för många dessutom utgör en viktig komponent i formandet av ens identitet, uppfattas hot mot ens anseende, hierarkiska position och möjligheter till avancemang som angrepp på den egna självbilden vilket kan frammana aggressiva beteenden.¹³⁴

När orättvisorna upplevs väcker dessa känslor av stress, ilska och frustration. Författarna pekar på hur såväl forskningen som vardaglig erfarenhet bekräftar hur dessa känslor kan leda till aggressiva beteenden. Känslorna fungerar därmed som en brygga mellan det orättvisa brottet mot reciprocitetsnormen och den faktiska aggressivitet som detta utlöser.¹³⁵

Negativa beteenden kan också uppstå ur sociala processer som inte hos någon part involverar någon intention att skada den andre, utan där trakasserierna utgör en strategi för att befästa och upprätthålla sin makt.¹³⁶ Dessa fall, då 'målet helgar medlen', kan t.ex. bestå i de mikropolitiska beteenden och produktivitetshöjande strategier som redogjorts för ovan.

När så den upplevda orättvisan fört fram till trakassier lyfter Neuman & Baron fram tre faktorer som tillsammans gör att dessa utvecklar mobbning.

En förövare gör till att börja med en bedömning om hur stor effekt det kränkande beteendet kan tänkas ha på offret i förhållande till de konsekvenser beteendet kan tänkas få för vederbörande själv. Detta gör ofta kränkningarna subtila och förklädda till sin karaktär, men det kan också leda till att någon med mindre möjligheter att försvara sig utsätts. Skeendet förutsätter emellertid kulturella normer i arbetsorganisationen som tillåter mobbning att utvecklas, vilka exempelvis kan utgöras av ett hårdhetsideal som inte tillåter offret att berätta om sin utsatthet. Givet dessa villkor kan mobbning i en mer specifik mening utvecklas ur det sociala samspelet.¹³⁷

Ett socialt interaktivt perspektiv involverar ett antal komponenter ur såväl den individbaserade hypotesen som ur arbetsmiljöhypotesen, men söker hålla samman dessa i ett övergripande teoretiskt och processorienterat ramverk. Detta gör ansatsen till ett försök att förstå det sociala samspel som för mobbningsprocessen framåt. Ur ambitionen att vilja hålla samman individuella faktorer (stress, frustration, identitetsuppfattning etc.) med arbetsmiljörelaterade faktorer

¹³⁴ Neuman & Baron 2011, 207-209, 213-214.

¹³⁵ Neuman & Baron 2011, 211, 213.

¹³⁶ Neuman & Baron 2011, 214-215.

¹³⁷ Neuman & Baron 2011, 216-217.

(lönesättning, organisatoriska procedurer etc.) uppstår inte samma behov av att abstrahera enskilda faktorer från den sociala kontexten. Det socialt interaktiva perspektivet tillskriver således inte i samma utsträckning de enskilda faktorerna generella betydelser, utan de får snarare sin betydelse och valör inifrån de sammanhang och relationer i vilka de identifierats.

Vad som också kännetecknar perspektivet är att det anläggs utifrån ett explicit grundantagande om människors förväntan på reciproka relationer. Neuman & Baron gör således den, för denna avhandling, viktiga iakttagelsen att mobbning uppstår ur specifika föreställningar om, och förväntningar på, mänskliga relationer. Med denna norm följer emellertid ett generaliserande moment också i denna teori. Frågan man kan och bör ställa sig är om reciprocitetsnormen är den självklart *enda* föreställningen om relationers natur som kan tänkas vara gängse i arbetslivet, och inte minst om denna i så fall förblir intakt genom mobbningsprocessen.

3.2.3. Kulturella och normativa faktorer

Jag har argumenterat för att mobbningsprocessens orsaker klarast identifieras såsom orsaker i ett distinkt sammanhang, inom ramen för specifika relationer, och att det primärt är inifrån detta sammanhang som skeendet kan bli begripligt. Adriana Berlingieri kritiserar i artikeln *Workplace bullying: exploring an emerging framework* (2015) huvudfåran av forskningen kring mobbning i arbetslivet för att reducera mobbning till ett individualiserat fenomen, en kritik som följer samma grundiakttagelse. Hon pekar på hur en relationell ansats riktar uppmärksamheten bort från ett ensidigt fokus på relationen mellan två individer till att förstå denna relation såsom en produkt av processer och praktiker bortom enskilda individer och arbetsmiljöer.¹³⁸

För att förstå det sammanhang inifrån vilken mobbningsprocessen utvecklas behöver vi alltså zooma ut perspektivet ytterligare för att få syn på det vidare kulturella ramverk som arbetsorganisationen återspeglar. Arbetsorganisationen kan inte förstås endast såsom en ekonomisk producent, utan som en social och kulturell miljö som organiseras enligt rådande normer, förväntningar och praktiker i det omgivande samhället. Detta gör att kränkande beteenden som uppstår inom detta sammanhang inte heller bör förstås som oförutsägbara

¹³⁸ Berlingieri 2015, 343.

tillfälligheter utan, i någon mening, i linje med detta normativa mönster. Det leder också fram till en förståelse av mobbning som besläktat med andra former av förtryck.¹³⁹

Att kulturella mönster i organisationen kan orsaka mobbning har framgått av tidigare resonemang, men Berlingieri tillför alltså ett vidare perspektiv som låter mobbning framträda såsom en produkt av ett vidare kulturellt betingat förtryck. Denna situation gör alltså kulturella betingelser oundvikliga i förhållande till mobbning som problem.

Det teoretiska ramverk som låter oss få syn på mobbning såsom ett kulturellt betingat våld består av tre komponenter som sinsemellan relaterar till varandra. För det första förutsätter den en utvidgad definition av våld, från att vara en enskild och ofta fysisk handling, till att utgöra en process som varken börjar eller slutar med den enskilda handlingen. Detta möjliggör att också mobbning kan inbegripas i denna definition. För det andra kan därmed våld uppfattas i en mängd nyanser och uttryck med en kontinuitet sinsemellan. På detta sätt uppfattas mobbning som en variant av en vidare våldstendens snarare än som ett isolerat fenomen. För det tredje blir således den centrala frågan hur individuella relationer påverkar och påverkas av strukturella maktrelationer och dess inneboende förtryck. Den asymmetriska struktur som utmärker en relation infekterad av mobbning bör följaktligen förstås i relation till den asymmetriska struktur som också präglar maktrelationer inom och runt omkring arbetsorganisationen.¹⁴⁰

Berlingieri förtydligar hur våldet föds och upprätthålls genom att peka på tre dimensioner av våld som står i kontinuitet med varandra. 'Socialt strukturellt våld' innebär det våld som ligger subtilt inneboende i de sociala och hierarkiska arrangemang som organisationer och mellanmänniska relationer är situerade i. Sociala dimensioner som t.ex. kön, etnicitet och ålder såväl som institutionella strukturer som kapitalism, imperialism och patriarkala maktordningar placerar varje relation och organisation i ett övergripande ramverk som oundvikligen inverkar på dess egen maktbalans. Våldet är inneboende i själva strukturen genom att olika människor tilldelas helt olika villkor och möjligheter till inflytande. På detta sätt förmår strukturen normalisera och osynliggöra det partikulära mellanmänniska våldet.¹⁴¹

¹³⁹ Berlingieri 2015, 344-345.

¹⁴⁰ Berlingieri 2015, 346. Einarsen m.fl. lyfter också fram fenomenet 'strukturell' eller 'organisatorisk' mobbning vilket innebär att upprepade organisatoriska praktiker kan upplevas förtryckande och försätta en underordnad i en maktlös position. Detta kan i sin tur få vederbörande att uppleva sig utsatt för mobbning. Begreppsanvändningen är emellertid omdiskuterad då den endast syftar till en indirekt kommunikation kollegor emellan. Se Einarsen m.fl. 2011, 20-21.

¹⁴¹ Berlingieri 2015, 348-349.

Tillsammans med Pierre Bourdieu pekar Berlingieri också på 'symboliskt våld' vilket syftar till det ofta osynliga våld som kommer till uttryck och legitimeras då det sociala strukturella våldet internaliseras i individer och grupper. Givet denna internaliseringsprocess kan mobbning således normaliseras vilket medför att kränkningarna legitimeras av förgivettagna men omedvetna grundantaganden om relationernas status. Sedermera blir det också begripligt att offret själv tar på sig skulden då våldet så att säga är 'i sin ordning'.¹⁴²

Slutligen utgör 'interpersonellt våld' eller 'vardagsvåld' en manifestation av det socialt strukturella våld som internaliserats i ett symboliskt dito, vilket omvänt också legitimerar de mer subtila våldstendenserna. Berlingieri understryker hur dessa olika former av våld relaterar till varandra och inte kan förstås oberoende av varandra. Att bara studera enskilda konkreta våldsuttryck som t.ex. mobbning utan att se dess kontinuitet med ett vidare kulturellt betingat våld begränsar således vår förståelse.¹⁴³

Vi har tidigare kunnat konstatera att mobbningsprocessen medför förändringar av de relationer som processen involverar. Maktbalansen förskjuts och relationen utvecklar en asymmetrisk struktur, perceptionen av den andre förmörkas och kommunikationen försvåras och avtar. Detta avsnitt har tittat närmre på de faktorer som utlöser och när denna förändringsprocess.

Det socialt interaktiva perspektivet förmår hålla samman individuellt betingade och arbetsmiljörelaterade faktorer, förstå dessa i relation till varandra, och därtill mot bakgrund av ett explicit grundantagande om en normativt reciprok relationalitet. Berlingieri kan sägas både bekräfta och problematisera perspektivet. Också hon poängterar hur enskilda handlingar hör hemma i ett sammanhang inifrån vilket de tillskrivs sin betydelse och valör och att detta sammanhang är laddat av föreställningar om relationers status. Med andra ord uppfattas och tolkas inte praktiker, ord och handlingar såsom just orättvisa i ett ontologiskt vakuum.

Samtidigt ges här en betydligt mer komplex bild av detta övergripande sammanhang. Mobbning förstås inifrån en social strukturell ordning som i sig är infekterad av våld. Det medför att organisatoriska praktiker, interpersonella interaktioner och enskilda handlingar får sin betydelse av ett betydligt vidare och mer komplext kontextuellt ramverk än den enskilda

¹⁴² Berlingieri 2015, 349.

¹⁴³ Berlingieri 2015, 349-350.

arbetsgruppen eller organisationen. Det leder också fram till en avsevärt mycket mer komplex bild av aktörernas förståelse än vad en reciprocitetsnorm förmår inbegripa.

Vi har med detta tagit de första stegen mot en förståelse av mobbningsprocessen utifrån dess sociala och samhälleliga kontext.

3.3. Sammanfattning och avslutande diskussion

Detta kapitel har redogjort för olika sätt att förstå mobbningsprocessen samt hur denna medför att relationerna utvecklar en asymmetrisk struktur, fördunklade bilder av den andre samt en aggressiv och avtagande kommunikation.

Jag har därtill argumenterat för att enskilda faktorer bäst förstås tillsammans inom ramen för en meningsskapande social kontext samt hur mobbningsprocessen kan förstås i kontinuitet med våldstendenser i en vidare strukturell ordning och kulturell kontext. Mot bakgrund av observationerna i hela detta och föregående kapitel kan vi nu sammanfatta mobbningsprocessen som ett eskalerande och växelverkande mönster samt ett moraliskt laddat skeende.

3.3.1. Ett eskalerande och växelverkande mönster

Mobbningsprocesser, som utgör denna avhandlings huvudsakliga intresse, förstås bäst som ett eskalerande och växelverkande mönster som kan liknas vid en nedåtgående spiral.

Processen har enligt empiriska undersökningar visat på ett mönster som eskalerar över tid. När utsatta personer tillfrågats om mobbningsintensitet har de som utsatts över längre tid konsekvent kunnat vittna om en högre intensitet än de som utsatts under kortare perioder. Även om eskaleringskurvan har sett olika ut har ändå merparten vittnat om tilltagande trakasserier.

Vad som också framträder relativt klart är hur en rad pådrivande faktorer kunnat identifieras såsom både orsak till och konsekvens av mobbningsprocessen, vilket tecknar ett växelverkande mönster. Samtidigt som relationens asymmetriska struktur utgör ett fenomenellt särdrag och en förutsättning för att kunna identifiera kränkningar som just mobbning tenderar samtidigt mobbningsprocessen att utveckla denna struktur. Då enskilda utsätts för upprepade kränkningar försvagas vederbörande och får så på sikt allt svårare att försvara sig.

Mobbningsprocessen utvecklar också nya antaganden om den andre, sig själv och världen i stort. Den andre framstår som allt mer ond och omänsklig och allt eftersom mobbningen eskalerar går tilliten till den andres välvilja förlorad. Också den grundläggande självkänslan

som låter den utsatte uppleva sig själv som fullvärdig förstörs när processen tagit fart. Detta kan också komma att gälla antaganden om världen och tillvaron som meningsfull och välvillig.

Samtidigt märker vi att förstörda grundantaganden hos involverade parter samtidigt grundlägger och legitimerar ett fortsatt förtryck. När perceptionen av den utsatte förmörkats till omänsklighet underlättas legitimeringen av omänsklig behandling också för en organisation eller tredje personens betraktare. När den grundläggande tilliten till världen och en själv förstörts har offret också utvecklat en skörhet som gör henne mer sårbar för framtida negativ exponering.

Därtill går det att urskilja en förändring av kommunikationsmönstret från sakliga diskussioner via ett tilltagande debattklimat till att ord ersätts av handling och vidare mot rena attacker på sin motpart. Också detta är rimligt att förstå som både orsak och konsekvens då språket normativt lägger grunden för vilken kommunikation som kan tolereras.

Slutligen kan vi också urskilja hur mobbningsprocessen drastiskt påverkar involverade individers hälsa och personlighet. Den sociala smärta som uppstår vid social exkludering för med sig såväl psykiska som somatiska symtom vilket också detta tenderar att göra den utsatte skörare och så mer sårbar för framtida negativ exponering också i nya arbetsmiljöer.

Då det växelverkande mönstret utvecklas likt en nedåtgående spiral lägger alltså processens konsekvenser samtidigt en grund för att fortsatt kunna legitimera och/eller underlätta processen. Jag har med detta skapat en teoretisk bakgrundsskiss och så tagit de första stegen mot en förståelse av hur mobbningsprocessen kan uppstå och tillåtas fortgå och eskalera.

3.3.2. Ett moraliskt laddat skeende

Jag vill slutligen också påstå att denna process kan förstås som ett moraliskt laddat skeende som väcker andra frågor än de som mobbningsforskningen vanligtvis ställt. Denna har till stor del använt empiriska metoder med ett fullt begripligt syfte att praktiskt ta itu med ett allvarligt arbetsmiljöproblem. Frågor om hur mobbning kan fastställas, bevisas och åtgärdas har således av förståeliga skäl ofta hamnat i förgrunden.

Samtidigt innebär detta att exempelvis kränkande handlingar och potentiella orsaker, såväl individuellt som organisatoriskt betingade, analyserats utifrån ett externt perspektiv i förhållande till själva situationen. Handlingar tenderar att uppfattas som kränkande eller inte, oberoende av det sociala samspel och den situation i vilken de utförts och mobbningsens orsaker verkar förstås som orsaker abstraherade från de sammanhang i vilka de identifierats som just

orsaker. Kränkande handlingar och dess orsaker tänks ur detta perspektiv ha *en* förgivettagen innebörd som inte diskuteras närmre. Utifrån mitt teologiska och filosofiska perspektiv framstår denna förförståelse som positivistisk i meningen att man ur empiriskt förnimbara data och logiska slutsatser anser sig få tillgång till neutrala och generellt giltiga bevis. Med en filosofisk och teologisk ambition att förstå problemet behöver vi emellertid ställa fler frågor. Inspirerad av filosofen Olli Lagerspetz behöver vi undra: Vad innebär det att få reda på det som de undersökta empiriska forskningsresultaten ger för handen?

Inifrån ett internt perspektiv ges ord, handlingar, beteendemönster och identifierade orsaker sin betydelse *i* och *av* den kontext i vilken de framträder. För att förstå processen behöver vi således likt ett socialt interaktivt perspektiv kasta ljus över det sociala samspelet, och i Berlingieris efterföljd ta sikte på den sociokulturella kontext i vilken detta samspel utspelar sig.

Ett internt perspektiv gör därtill att moraliska frågor framträder tydligare. Om mobbningens orsaker, exempelvis ständiga omorganisationer, identifieras och analyseras, abstraherade från de sammanhang i vilka mobbningens moraliska laddning uppfattas, riskerar problemets moraliska dimensioner hamna i bakgrunden. Om mobbningens orsaker snarare analyseras inifrån ett sammanhang, som bereder dramats aktörer olika förutsättningar för och möjligheter till att moraliskt svara an på mobbningsprocessen, framstår orsakerna tydligare som frågor om individers, arbetsgemenskapers och hela samhällets moraliska ansvar.

Som jag, tillsammans med Peter Winch, antydde i inledningskapitlet både ställs och besvaras moraliska frågor inifrån ett i utgångsläget moraliskt perspektiv bestämt av ontologiska föreställningar om människan och hennes relationer. Denna förförståelse leder också fram till specifika uttolkningar av varje enskild situation. Vi har i detta kapitel kunnat konstatera att mobbning både verkar förutsätta och konstruera olika föreställningar om jaget, den andre och världen. Nästkommande kapitel ska med hjälp av filosofiska och teologiska begrepp och metaforer söka belysa hur olika ontologiska föreställningar om arbetslivets relationer kan underlätta eller försvåra mobbningsprocessen. Detta sker genom att i mer eller mindre öppen dager framställa den som just en moraliskt angelägen *mobbningsprocess*.

KAPITEL 4

MOBBNINGSPROCESSEN I BELYSNING AV ONTOLOGISKA RELATIONALITETER

Med detta och nästkommande kapitel ämnar jag undersöka de ontologiska betingelser som kan tänkas ligga till grund för hur mobbningsprocessen utvecklas enligt det växelverkande mönster som artikulerats i föregående kapitel. Kapitlet kommer visa hur olika ontologiska motiv skapar olika förutsättningar för att moraliskt svara an på mobbningsprocessen. Denna analys utgår från en relationell antropologi och kommer hävda att denna bereder andra och mer konstruktiva möjligheter att förstå mobbningsprocessens underliggande mekanismer än individualistiska grundantaganden gör.

Förevarande kapitel uppehåller sig vid frågan om hur ontologiska föreställningar om relationer kan försvåra eller underlätta mobbningsprocessen, genom att de i högre eller lägre grad synliggör processen såsom en moraliskt angelägen *mobbningsprocess*. Nästkommande kapitel behandlar därefter hur mobbningsprocessen i sig kan bidra till att ontologiska föreställningar om relationer utvecklas.¹⁴⁴

Jag inleder detta kapitel med att introducera hela del 2 (kap 4 och 5) genom att följa upp några av de vetenskapsteoretiska frågor som del 1 väckte. Jag presenterar sedan kapitlets utgångspunkt i en relationell antropologi, för att därefter diskutera hur ontologiska föreställningar om relationer kan skapa förutsättningar för mobbningsprocessen. Jag rundar slutligen av kapitlet med en sammanfattande diskussion.

4.1. Introduktion

4.1.1. Externa och interna perspektiv på mobbning och moral

Mobbning i arbetslivet är som vi sett ett komplext problem som går att analysera från olika perspektiv, vilket förutsätter studier av olika slag. Jag har velat peka på hur mycket av empirisk forskning, till synes understödd av en positivistisk vetenskapsfilosofi, går att förstå som extern sett till sin analysnivå i förhållande till det konkreta fallet. Detta får alltså till konsekvens att t.ex. handlingar och beteenden tillskrivs en generell betydelse utan att dessa närmre förstås inifrån den situation i vilken de först identifierades.

¹⁴⁴ Argumentationen kan följas med hjälp av illustrationer i *bilaga*.

Givet denna avhandlings ambition att förstå mobbningsprocessen väcks också frågor av begreppslig karaktär. Med ett filosofiskt förstoringsglas behöver vi undra om olika begreppsliggjorda erfarenheter av mobbning verkligen behöver uppfattas som 'det samma', trots att de på ytan ter sig sammanfallande. Eller är det, på den konkreta nivån, relationen och dess nära och vidare kontext som ger varje vittnesmål sin specifika innebörd?

Dessa frågor angående analysens perspektiv har jag i föregående kapitel ställt till empirisk forskning om mobbning i arbetslivet, men frågeställningarna tangerar samtidigt i viss mån moralfilosofiska diskussioner. Också i dessa har moraliska handlingar och moraliskt kritiska situationer i varierande grad analyserats ur externa eller interna perspektiv. I sin banbrytande bok *In a Different Voice – Psychological Theory and Women's Development* (1982)¹⁴⁵ synliggör Carol Gilligan dessa skillnader i moraliska perspektiv. Det externa perspektivet söker lösa det moraliska problemet med hjälp av variabler hämtade utanför och oberoende av problemets kontext. Abstraherandet av det moraliska problemet ger uttryck för ett sökande efter en objektiv grund, vilken därmed inordnar relationen i ett rationellt system som alla tänks kunna förstå och instämma i. Ett internt perspektiv belyser istället de relationella och kontextuella betingelser som låter situationen framträda i *sitt eget* ljus. Inifrån detta perspektiv eftersöks inte någon objektiv grund, som om situationens moraliska angelägenhet gick att förstå oberoende av situationens egen historia och relationer. Istället sätts tilltron till en kommunikationsprocess mellan de involverade parterna som tillsammans, men samtidigt individuellt, upplever och upptäcker situationens moraliska angelägenhet.¹⁴⁶

Det interna och relationella perspektiv som framträder hos Gilligan har sedan dess lagt grunden för den omsorgsetik som utmanat gängse grundantaganden hos modern moralfilosofi. Det externa perspektivet har på olika sätt intagits av förespråkare av såväl den kantianska pliktetiken (deontologisk etik) som den utilitaristiska konsekvensetiken. Pliktetikens betonar att plikten är vägledande i kraft av dess universaliserbarhet, d.v.s. att varje handlingsalternativ bör prövas utifrån dess möjlighet att upphöjas till allmän lag.¹⁴⁷ Med Kants kategoriska imperativ följer en aktiv strävan bort från det partikulära fallet för att istället underordna det en universell princip. Utilitarismens strävan att handla så att största möjliga lycka tillfaller flest antal

¹⁴⁵ Jag använder här den svenska översättningen av boken: *Med kvinnors röst – Psykologisk teori och kvinnors utveckling* (1985).

¹⁴⁶ Gilligan 1985, 31, 37.

¹⁴⁷ En av flera varianter av detta kategoriska imperativ återfinns i Kant 1997, 25-26.

människor är till synes lyhörd för situationsspecifika faktorer.¹⁴⁸ När konsekvensen hamnar i förgrunden framstår emellertid den moraliska urskiljningen som en mer eller mindre kvalificerad prognos över en tänkbar händelseutveckling snarare än en känslighet för den andres behov. Så tenderar också denna etiska ansats att bearbeta problemet på en nivå abstraherad från de relationella förbindelserna och den moraliska medvetenhet de väcker hos involverade parter. Båda dessa dominerande etiska teorier eftersträvar alltså 'opartiska' moraliska omdömen abstraherade från mellanmänniskliga förbindelser och utan att involvera de affekter som dess möten väcker. Jag kommer i det som följer utveckla hur affekter kan ha en mer framträdande roll i moralisk urskiljning samt hur dessa villkoras av olika ontologiska grundantaganden.

Jag vill med denna korta och mycket förenklade schematisering inte hävda att varje moralfilosofisk position på ett enkelt sätt faller in i kategorierna internt eller externt perspektiv. Jag avser inte heller att generellt värdera dem i förhållande till varandra. Avsikten är endast att visa hur moraliskt urskiljningsarbete kan hanteras från olika perspektiv och med olika syfte samt att detta får konsekvenser för hur frågor ställs och moraliska dilemman bearbetas.

4.1.2. Etik för hem och arbetsliv

Att etiska diskussioner förts på abstrakta och mer relationella nivåer går att förstå mot bakgrund av dess användningsområden. I *The Ethics of Care – Personal, Political and Global* (2006) pekar omsorgsetikern Virginia Held på hur en lång historisk tradition stadfäst en skarp åtskillnad mellan privat och offentlig moral. Mycket av etiska diskussioner på offentliga sociala arenor har villkorats av dess politiska, vetenskapliga, juridiska och ekonomiska angelägenheter. Det moraliska subjektet har således utgjort lagstiftaren, chefen eller byråkraten vars beslutsfattande behöver vara opartiskt och generaliserbart bortom enskilda fall. I dessa fall har den kantianska pliktetikens generaliserbarhet och utilitarismens konsekvenskalkyler av förklarliga skäl ansetts betjäna det moraliska subjektet väl.¹⁴⁹

Samtidigt ligger det en avgörande begränsning i dessa abstrakta teoriers räckvidd, något som en omsorgsetisk kritik uppmärksammat. Held utvecklar:

¹⁴⁸ För en mer utförlig presentation av utilitarism, se Sidgwick 1963, 413-416.

¹⁴⁹ Held 2006, 12-13, 24-25.

But because they are *moral* theories rather than merely political or legal or economic theories, they extend their recommendations to what they take to be *all* moral decisions about how we ought to act in any context in which moral problems arise.¹⁵⁰

Den offentliga sociala arenans krav på etisk teori har med andra ord tenderat att bli bestämmande också över de moraliska problem som uppstår i mellanmännsliga relationer. De erfarenheter av moraliska problem som gjorts i hemmets sociala arena har därmed fallit utanför synfältet för vad som ansetts adekvat för etiska diskussioner. Denna offentlighetens dominans kan därtill förstås mot bakgrund av en traderad könshierarki och manlig överordning då offentliga arenor historiskt sett primärt befolkats av män. När 'människan' därtill normativt förstås såsom en man och 'mänsklig etik' följaktligen formulerats av män, har kvinnors historiska erfarenheter av hemmets personliga och omsorgsfulla relationer osynliggjorts. Detta aktualiserar omsorgsetiken såsom ett feministiskt projekt.¹⁵¹

I svallvågorna av Gilligans *In a Different Voice* (1982) har livliga diskussioner förts om huruvida omsorgsetik bör förstås såsom en distinkt feminin etik. I boken framställs Gilligans kvinnliga och manliga informanter med distinkt olika förhållningssätt till moraliska problem, vilket väckt frågor om huruvida detta implicerar en essentiell könsdikotomi. Gilligan är emellertid noga med att poängtera hur associationen mellan omsorg och kvinnor var en strikt empirisk observation. När hon nästan 30 år senare kommenterar diskussionsutvecklingen i *Joining the Resistance* (2011) klargör hon hur slutsatserna i hög grad dikterats av diskussionens övergripande ramverk. Bortom ett patriarkalt tänkande som sökt separera mänskliga karakteristika och ordna dem hierarkiskt öppnas möjligheter för en mer holistisk etik.¹⁵² Gilligan tydliggör hur

A feminist ethic of care is a different voice within a patriarchal culture because it joins reason with emotion, mind with body, self with relationship, men with women, resisting the divisions that maintain a patriarchal order.¹⁵³

Omsorgsetiken utgör med andra ord ett försök att formulera en moralförståelse bortom de dikotomier som en patriarkal ordning skapat. Den söker därmed ge män och kvinnor tillgång till en större erfarenhetsmässig bas för moralisk urskiljning.

¹⁵⁰ Held 2006, 25.

¹⁵¹ Held 2006, 23-24.

¹⁵² Gilligan 2011, 22.

¹⁵³ Gilligan 2011, 22.

En etik som tar tillvara hela det mänskliga erfarenhetsregistret bortom dikotomin maskulint och feminint har också förutsättningar att omförhandla den ovan nämnda tudelningen mellan privat och offentlig moral. Om kvinnors och mäns erfarenheter av moraliska problem inte är bestämda av sedan tidigare åtskilda sociala arenor, blir det också rimligt att utgå från erfarenheter av nära och varaktiga relationer i syfte att belysa moraliska problem på offentliga sociala arenor.

Mobbning i arbetslivet som moraliskt problem lämpar sig särskilt väl för en sådan belysning, då det i viss mån förenar den privata och offentliga arenans betingelser. Mobbning uppstår och upprätthålls mellan människor i varaktiga mellanmänniska relationer. Dessa utvecklar emotionellt laddade moraliska krav att svara an på den andres behov och bestäms därtill av en mängd situationsspecifik information. Mobbningsprocessen drivs som vi sett ofta av inbördes tävlan, produktivitetskrav och ledarskapsambitioner inom arbetsorganisationen.

4.2. Utgångspunkt: Relationer som ontologiskt grundläggande

Mycket tyder på att mobbning bäst förstås som ett relationellt problem, alltså ett problem som utvecklas i, och bestäms av mellanmänniska relationer. Vi har sett hur den sociala smärta som drabbar exkluderade människor medför påtagliga psykiska och somatiska åkommor. Vad som drabbar en individ kan med andra ord inte helt skiljas från vad som äger rum i hennes gemenskaper. Snarare implicerar detta erfarenhetsmässigt hur viss smärta hör hemma i ett socialt sammanhang. Om mobbning som problem ska förstås i relation till dess konsekvenser torde det således vara fruktbart att utgå från den relationella antropologi som dessa konsekvenser antyder.

En alternativ förklaring till den ovan nämnda skillnaden mellan interna och externa perspektiv på moraliska problem är att förstå dem mot bakgrund av olika ontologiska grundantaganden om människan. En plikt- och konsekvensetisk ansats, av mig benämnda externa etiska perspektiv, söker alltså abstrahera handlingar från de relationer och situationer de är sprungna ur. Detta förutsätter vanligtvis ett modernt människoideal d.v.s. en rationell, autonom och oberoende individ. Givet denna utgångspunkt framstår handlingarnas separation från det relationella dramat som relativt odramatisk då handlingarna föreställs vara ett resultat av en oberoende individs fria val.

Då denna avhandlings teoretiska perspektiv istället utgår från en relationell antropologi där relationer uppfattas som ontologiskt grundläggande, framstår separationen som mer problematisk. Människan är enligt detta synsätt relationell och ömsesidigt beroende av andra i sitt 'grundutförande'. Omsorgsetikern Nel Noddings sammanfattar i *Caring – A Relational Approach to Ethics and Moral Education* (2013): "Taking relation as ontologically basic simply means that we recognize human encounter and affective response as a basic fact of human existence"¹⁵⁴. Det mellanmänniska mötet och att detta möte gör något med involverade aktörer betraktas alltså som centralt för vår existens. En människas handlingar och val är således oundvikligen situerade och begripliga i ett socialt sammanhang.

Held framhåller också hur relationer inte utgör en konsekvens av att fria och jämbördiga individer väljer att stå i förbindelse med varandra. Relationer utgör istället själva grundförutsättningen för att människan kan få syn på sin unika individualitet. Människan är oundvikligen och redan i utgångsläget infogad i en social och historisk kontext som formar henne till den hon blir. Held preciserar vidare hur vår moraliska identitet tar form i relationer. Genom att ingå i gemenskaper där man delar varandras glädje och sorg, ger och tar emot omsorg etc. utvecklas det en överlåtelse åt varandra, vilket väcker en moralisk medvetenhet.¹⁵⁵

Tanken på människans relationalitet såsom ontologiskt grundläggande återfinns därtill i fler sammanhang än i omsorgsetiken. Två röster som kommer ges ytterligare utrymme längre fram får här komplettera bilden.

I *Krigets ramar* (2009) resonerar Judith Butler kring människans utsatthet, livets osäkerhet och sårbarhet och pekar på hur denna osäkerhet implicerar en social ontologi. Att människan oundvikligen lever i relationer gör henne på gott och ont utsatt för den andre.¹⁵⁶ Hon skriver:

Osäkerhet implicerar att leva socialt, det vill säga det faktum att ens liv i någon mening alltid är i händerna på någon annan. Det implicerar utsatthet både gentemot dem vi känner och dem vi inte känner; ett beroende av människor vi känner, eller knappt känner eller inte känner alls.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Noddings 2013, 4.

¹⁵⁵ Held 2006, 46-47.

¹⁵⁶ Butler 2009, 28

¹⁵⁷ Butler 2009, 23.

Detta fundamentala beroende av den andre tydliggörs med hjälp av ett resonemang om det nyfödda barnets totala beroende av ett ”socialt nätverk av händer”¹⁵⁸, vilket innebär att barnets överlevnad förutsätter en omsorg från ett socialt sammanhang. Butler artikulerar detta som sörjbarhet, d.v.s. att det endast är under betingelsen att barnet tas om hand och att förlusten av barnet skulle ha någon betydelse för de andra, som barnet bereds möjligheter att överleva. Ett liv behöver bli betraktat som ett liv av de andra och livets fortskridande understöds av detta betraktande.¹⁵⁹ Hon förtydligar:

Det finns inga liv utan de livsbetingelser som på olika sätt bevarar liv, och dessa betingelser är i grunden sociala, de skapar inte den separata ontologin om personen, utan snarare om det ömsesidiga beroendet mellan personer...¹⁶⁰

Människan är alltså redan i utgångsläget beroende av det som finns utanför henne själv, av det som Butler kallar bevarande och bevarbara miljöer, vilket gör hela frågan om människans bevarande sociala livsbetingelser etiskt och politiskt angelägen.¹⁶¹

I *Himmelska kroppar – Inkarnation, blick, kroppslighet* (2006) kan teologen Ola Sigurdsson sägas förstärka människans sociala förankring och avhängighet genom att relatera denna till hennes kroppslighet. En viktig dimension av människans kroppsliga relationalitet är i detta sammanhang att den individuella kroppen historiskt framställts som en symbolisk sinnebild för människans sociala gemenskap, den sociala kroppen. Kroppens komplicerade uppbyggnad och inbördes relationer har i olika tappningar uppfattats avbilda såväl staden, samhället, kyrkan som kosmos i sin helhet. Vad som drabbar gemenskapen kan utifrån denna föreställning alltså liknas vid vad som drabbar den individuella kroppen.¹⁶² Jag kommer vidareutveckla denna form av relationalitet i nästföljande avsnitt.

Jag har med detta tagit min utgångspunkt i mänsklig relationalitet som ontologiskt grundläggande. Det betyder här att människan i sitt utgångsläge är i relation och att hennes smärta, hennes beteenden och handlingar bäst förstås i denna sociala kontext snarare än som isolerade och endast individuellt betingade händelser. Denna ontologiska relationalitet kan ses som denna avhandlings ’förgivettagande’, vilket också föranleder att jag intresserar mig för

¹⁵⁸ Butler 2009, 24.

¹⁵⁹ Butler 2009, 24-25.

¹⁶⁰ Butler 2009, 28.

¹⁶¹ Butler 2009, 31.

¹⁶² Sigurdsson 2006, 340.

olika föreställningar om mänsklig relationalitet snarare än om den enskilda individen. I detta relationalitetsbegrepp inkluderas emellertid också de bilder av jaget och den andre som det sociala samspelet ger upphov till och som skapar förutsättningar för hur relationen utvecklas.

Själva det ontologiska antagandet *att* människan bäst förstås i relation kan således ha ett visst förklaringsvärde för att mobbning, såsom en skada på mänskliga relationer, får konsekvenser för enskilda individer. För att mobbning som en eskalerande process, pådriven av ett antal växelverkande faktorer, ska bli mer begriplig behöver vi emellertid undersöka hur bilder av denna ontologiska relationalitet utvecklas i växelverkan med mobbningsprocessens kränkande ord och handlingar. Med detta följer en medveten tvetydighet i användningen av begreppen 'ontologi' och 'ontologisk'. Medan påståendet *att* människor bäst förstås i relation utgör mitt eget ontologiska grundantagande, förstås 'ontologiska' representationer av denna relationalitet som mer instabila och rörliga begrepp. Jag följer i detta avseende Butler när hon skriver:

Att tala om "ontologi" i detta hänseende är inte att hävda en beskrivning av varats fundamentala strukturer som är skilda från alla slags social och politisk organisering. Tvärtom, existerar ingen av dessa termer utanför sin politiska organisering och tolkning.¹⁶³

Ontologiska relationaliteter har inte en enda fixerad innebörd utan tolkas inifrån en socialt och politiskt ordnad kontext, varpå frågan om vad de mellanmännsliga förbindelserna betyder och logiskt föranleder för beteenden inte kan besvaras entydigt. Denna och kapitlets vidare problematisering söker följaktligen peka på en begränsning i ett omsorgsetiskt relationalitetsbegrepp som tenderar att tolkas allt för entydigt och generellt.

Som tidigare noterats är mobbning i arbetslivet situerad i en vidare kontext som sträcker sig bortom enskilda individer och arbetsplatser och framträder inom ramen för normativa våldsmönster. I denna analys undrar jag således vilka 'ontologiska' föreställningar som kan tänkas vara verksamma i denna kontext och pådrivande längs mobbningsprocessen. Jag har också visat hur mobbningsprocessen kan förstås som ett växelverkande mönster, då ett flertal faktorer kunnat identifierats som både orsak till och konsekvens av mobbningsprocessen. Också i relation till frågan om pådrivande ontologiska föreställningar tar jag så hjälp av tankefiguren av detta växelverkande mönster i form av en nedåtgående spiral. Hur kan ontologiska föreställningar om relationer tänkas ligga till grund för upprepade kränkande handlingar och beteenden? Och hur kan handlingar och beteenden tänkas konstruera ontologiska

¹⁶³ Butler 2009, 14.

föreställningar? Jag inleder i detta kapitel med den förstnämnda frågan om ontologiska relationaliteter för att i nästa kapitel resonera kring tänkbara konstruktionsakter.

4.3. Ontologiska relationaliteter

Vi har konstaterat att vissa relationella förutsättningar 'underlättar' mobbningsprocessen. Om relationen har en asymmetrisk struktur, om den underställda framträder som en svår och ond person utan mänsklig värdighet och om det råder ett destruktivt kommunikationsmönster i arbetsmiljön när mobbningsprocessen av dessa förutsättningar. Allt eftersom kränkningarna subtilt tilltar med större frekvens och varaktighet tenderar detta relationella mönster att cementeras i ett låst läge som är nästan omöjligt för en tredje part att hantera. Jag har också sökt visa hur dessa relationella mönster inte uppstår isolerat från en vidare samhällelig kontext utan i kontinuitet med ett normativt och strukturellt betingat våld. Hur kan vi närmre förstå detta skeende?

4.3.1. Relationens ontologiska ramar

Avhandlingens grundantagande om relationer som ontologiskt grundläggande innebär som vi sett att mänskliga möten och de affekter dessa väcker är elementära för mänsklig existens. Butler menar emellertid att moraliska affektiva reaktioner villkoras av specifika sociala betingelser. Hon konstaterar tillsammans med antropologen Talal Asad att affektiva moraliska reaktioner ter sig helt olika beroende på i vilka sammanhang dessa väcks. Affekten är reglerad av vissa slags tolkningsramar som låter situationen framträda i ett specifikt ljus. Hon pekar på att "det vi känner är delvis betingat av hur vi tolkar världen runt omkring oss; att hur vi tolkar det vi känner faktiskt kan förändras, och förändrar känslan i sig."¹⁶⁴ Butler noterar emellertid att få vill kännas vid detta tolkningsarbete när de affektiva lågorna går höga. När vi reagerar på pågående våld gör vi det spontant och reflexmässigt utan någon föreställning om att detta är ett utslag av tolkning. Dock vidhåller hon att affekter väcks inom ramen för den sociala kontexten.¹⁶⁵

Butler sammanfattar sitt resonemang:

Affekt beror på socialt stöd för känslor: vi börjar känna enbart i förhållande till en uppfattbar förlust, en som är beroende av sociala perceptionsstrukturer; och vi kan bara

¹⁶⁴ Butler 2009, 47.

¹⁶⁵ Butler 2009, 54-55.

känna och göra anspråk på affekt som vår egen under förutsättning att vi redan blivit inskrivna i en krets av social affekt.¹⁶⁶

Affektiva moraliska reaktioner väcks alltså under betingelser som närmast kan beskrivas som tolkningsramar inom vilka pågående handlingar och beteenden framträder som moraliskt klandervärda. Jag ämnar här visa att föreställningar om *hur* människor relationellt hör ihop kan ses som en viktig aspekt av dessa ramar. Ontologiska relationaliteter förstås här som dessa övergripande föreställningar om relationer utifrån vilka mellanmännsliga möten tolkas och får sin temporala innebörd. Dessa föreställningar möjliggör i sin tur specifika moraliska affekter, frågor och handlingar.

Butler utvecklar ett resonemang om krigsföring som här är till hjälp. Hon lyfter fram hur krig, och upprätthållandet av krig, förutsätter normativt bestämda perceptioner av den andre. Likt en inramning av ett fotografi som bestämmer de gränser för vilka sidor av verkligheten som synliggörs innanför ramen, tänker hon sig att perceptionen av den andre är bestämd av normativa ramar som synliggör den andre givet vissa temporala betingelser. Beroende på hur normativa ramar är arrangerade blir således kriget lättare eller svårare att föra.¹⁶⁷ Butler utvecklar hur moraliska frågor därav föregås av frågor av epistemologisk och normativ karaktär:

Den epistemologiska frågan att uppfatta ett liv är delvis beroende av att det livet skapas i enlighet med normer som kvalificerar det som ett liv eller som en del av livet. På detta sätt skapar sålunda ontologins normativa skapande det epistemologiska problemet att uppfatta ett liv, och detta ger i sin tur upphov till det etiska problemet rörande vad det innebär att uppmärksamma och också skydda liv mot skador och våld.¹⁶⁸

Det etiska problem som framträder vid fall av mobbning kan alltså, givet denna ansats, sägas föregås av den epistemologiska frågan om att uppfatta liv som i sin tur bottnar i den ontologiska frågan om vad som kvalificeras som ett liv.¹⁶⁹ Annorlunda uttryckt är det inte aktuellt att skydda ett liv som inte uppfattas i bemärkelsen märks eller registreras, och normativt kvalificerats som ett liv. Butler tydliggör på detta sätt hur det moraliska svaret bestäms av ontologiska förutsättningar, vilka kan förstås som ramar. Jag vill med detta specifikt belysa hur relationaliteter kan förstås såsom sådana ontologiska ramar.

¹⁶⁶ Butler 2009, 55.

¹⁶⁷ Butler 2009, 14, 19.

¹⁶⁸ Butler 2009, 15.

¹⁶⁹ Butler 2009, 16.

Ett epistemologiskt uppfattande relaterar till det hegelianska begreppet 'erkännande' då uppfattandet underlättas av normer för erkännande vilket gör att den ontologiska betingelsen att kvalificera ett liv närmre kan preciseras som erkännbarhet. Erkännbarhet syftar alltså till de normativa men temporala betingelser som förbereder och bearbetar ett subjekt för att kunna bli uppfattat och erkänt och föregår så erkännandeakten. Butler är noggrann med att understryka hur erkännande och erkännbarhet inte bör förstås som individuella förmågor, utan att erkännande är en handling eller praktik, företagen mellan människor. Erkännbarhet utgör följaktligen de betingelser under vilka detta erkännande *kan* ske.¹⁷⁰

Butler tillför dock ytterligare ett villkor för uppfattande och erkännande. Erkännbarheten förutsätter begriplighet vilket beskrivs som "den eller de allmänna historiska ordningar som upprättar domäner för det vetbara".¹⁷¹ För att någon skall kunna vara erkännbar förutsätts alltså "scheman för begriplighet" som låter vederbörande ställas i relation till de begrepp som normativt förknippas med vad ett liv är.¹⁷²

Frågan om vad det moraliska ansvaret kräver för respons i mellanmänskliga möten är alltså inte en neutralt formulerad fråga som söker ett neutralt svar. Snarare föregås och bestäms den av ett epistemologiskt uppfattande av den andre inom ramar för erkännbarhet, byggt på vedertagna scheman för begriplighet. Moralisk affektiv respons, moraliska frågor och handlingar i förhållande till pågående kränkningar är med andra ord beroende av att den som kränks är erkännbar och därmed *möjlig* att uppfatta i sin utsatthet. Det är emellertid värt att understryka att moraliska reaktioner beror av andra faktorer än att den utsatte uppfattas. Även under denna betingelse kan den moraliska reaktionen utebli, exempelvis av rädsla. Att moraliska reaktioner förutsätter uppfattande innebär alltså inte att uppfattandet per automatik och i sig väcker moraliska affekter, frågor och handlingar, endast att de möjliggörs.

Mobbningsprocesser avtecknar, givet denna ovan artikulerade begreppsliga miljö, inte *en* ontologisk relationalitet. En sådan slutsats skulle utgöra en allt för grov generalisering, vilket är främmande för min teoretiska ansats. Snarare bör mobbningsprocessen hållas öppen för att tolkas inifrån olika ontologiska relationaliteter som i högre eller lägre grad förmår synliggöra

¹⁷⁰ Butler 2009, 16-17.

¹⁷¹ Butler 2009, 17.

¹⁷² Butler 2009, 18.

den som just en moraliskt angelägen *mobbnings*process. Synligheten antas så försvåra, utan att definitivt förhindra processen.

I detta sammanhang, liksom hos Butler, förstås ramar som varaktiga normativa mönster som över tid antar en ontologisk status, vilket gör dem ytterst komplexa och svåröverblickbara. I praktiken blir det alltså svårt att tala om *en* ontologisk relationalitet då det snarare rör sig om flera överlappande föreställningar. För tydlighets skull väljer jag här ändå att diskutera tre ontologiska metaforer som således inte ringar in denna komplexitet men som hjälper oss urskilja hur olika förförståelser av relationer förmår osynliggöra och underlätta alternativt synliggöra och försvåra mobbningsprocessen. De två första är hämtade från Gilligans omsorgsetik medan den tredje inhämtas från den tidiga teologiska traditionen. Med Butlers vokabulär framträder tre frågor i relation till dessa ontologiska metaforer: Hur regleras moralisk affektiv responsivitet? Hur villkoras uppfattande och erkännande av den andre (erkännbarhet)? Hur avtecknas scheman för begriplighet? Frågorna hjälper oss att besvara den mer övergripande frågan om vad som osynliggör och underlättar alternativt synliggör och försvårar mobbningsprocessen.

4.3.2. Hierarki och nät

Jag har ovan redogjort för två till synes olika uppfattningar om moral som avtecknas i Gilligans intervjustudium (3.1.1.). Samtidigt menar Gilligan att skillnaderna i moraliska utgångspunkter också bottnar i olika föreställningar om relationer. Jag återvänder därför tillfälligt till denna diskussion från *Med kvinnors röst* (1985).

En första relationalitet avbildas som en hierarki. Ett abstrakt synsätt på moral innebär som vi sett ett sökande efter en extern objektiv grund för den moraliska 'problemlösningen'. Utifrån denna grund antas människor och värden kunna rangordnas hierarkiskt, och givet dess positioner i hierarkin kan sedan en vinnare i det moraliska dilemma utses. Den abstrakta kategorin 'liv' kan exempelvis anses stå högre än 'egendom', vilket så blir bestämmande över det etiska dilemma. Moraluppfattningen förutsätter alltså en relationalitet i form av en hierarki av värden och människor, vilket i detta sammanhang alltså inte ska förväxlas med en hierarkisk organisationsform. Relationernas hierarkiska struktur kan snarare anses utgöra en förgivettagen *ontologisk* status. Hierarkin bygger på en separerad och individualistisk, snarare än relationell antropologi. Givet denna mer separerade människosyn definieras jaget av sin särskildhet,

genom att ringa in sin specifika position i världen. Individuella färdigheter och personliga egenskaper fungerar således som avgränsande markörer gentemot andra människor.¹⁷³

Trots en individualistisk människosyn tecknar ändå hierarkin en struktur för hur människor relaterar till varandra. Då separationen mellan människor tas för given leder detta till en konkurrenssituation som behöver stävjas genom regler och moraliska principer för att inte urarta i våld. Reglerna har funktionen att begränsa ett handlande som kan vara skadligt för de andra. De utgör så garanten för att det gemensamma livet kan fortgå tryggt men med bibehållen individuell autonomi. Inifrån en hierarkisk förförståelse associeras således fara och våld med situationer präglade av förbindelse. Gilligans studium visar hur bilder av mellanmänsklig närhet väcker känslor och fantasier om annalkande fara och våld. Fara är alltså i detta fall förknippad med relationer. Att inte involveras i den andre framträder däremot som ett ofarligt och tryggt tillstånd.¹⁷⁴

Gilligans studium skisserar också en annan relationalitet. I detta fall framstår mellanmänskliga relationer snarare som ett nät – en väv av mer reciproka relationer som hålls samman av kommunikationsprocesser. Nätet bygger snarare på att människan förstås utifrån sina relationer, där det primära är förbindelser mellan människor och där följden av det blir upptäckten av individualitetens konturer. Inom ramen för ett nät definieras jaget därtill utifrån de handlingar som ställer det i förbindelse med andra, såsom omsorgsaktiviteter och hjälpinsatser.¹⁷⁵

Nätet präglas av människor som söker samarbete och skyddar varandra. Inifrån nätets relationalitet identifieras fara således annorlunda. Där är det snarare de individuella aktiviteterna och opersonliga prestationssituationer som framstår som farliga och hotfulla, då dessa utgör potentiella hot mot relationsnätet.¹⁷⁶

Inifrån ett hierarkiskt arrangemang framstår det som att regler och principer reglerar moralisk affektiv responsivitet. Detta blir tydligt i Gilligans återgivning av en informants berättelse om hur denne kräver att reglerna ska tillämpas ”för att skydda en kamrat som flera gånger blivit ’orättvist’ spöad och skadad”¹⁷⁷ Det tycks, alltså här vara regelbrottet som väcker informantens

¹⁷³ Gilligan 1985, 36-37, 39.

¹⁷⁴ Gilligan 1985, 46.

¹⁷⁵ Gilligan 1985, 36-37, 39.

¹⁷⁶ Gilligan 1985, 46.

¹⁷⁷ Gilligan 1985, 54.

moraliska affekt. Reglerna har etablerat ramarna för det moraliskt godtagbara och då dessa överskrids väcks moralisk affekt. Inom ramen för nätets relationalitet och dess inneboende logik väcks snarare den moraliska affektiva responsen i förhållande till den andres behov, utsatthet och ensamhet oberoende av vad denne principiellt tillskrivs för formella rättigheter.

Affekt förutsätter enligt Butler ett epistemologiskt uppfattande som underlättas av erkännbarhet vilken i sin tur bygger på normativa scheman för begriplighet. Givet ett hierarkiskt arrangemang av relationer uppfattas och erkänns personer primärt såsom autonoma individer positionerade i en hierarki, ett erkännande som således kan sägas regleras av individuella rättigheter. Erkännbarheten framstår med andra ord som en policyfråga där personers utsatthet synliggörs i ljuset av explicit kränkta rättigheter och regelbrott. Detta blir begripligt givet ett grundantagande om separerade och konkurrerande individer.

Nätets relationalitet ger snarare för handen hur människor uppfattas och erkänns *i relation*. Erkännbarhet är följaktligen en fråga om de betingelser som möjliggör andras omsorg, vilket i sin tur blir begripligt utifrån nätets grundantagande om människors ömsesidiga beroende av varandra.

Givet detta relationella grundantagande kan nätet sägas bereda plats åt mellanmänsklig omsorg på ett annat sätt än ett hierarkiskt arrangemang gör, i meningen att omsorg såsom en affektiv moralisk respons framstår som en mer bärande komponent i det sociala samspelet. Denna nätets inre struktur och logik kan därmed sägas synliggöra mobbningsprocessen tydligare då kränkande handlingar, ord och beteenden från ett asymmetriskt överläge framstår som en mer distinkt (o)moralisk avvikelse från det förgivettagna reciproka beroendet. Annorlunda uttryckt kan nätets relationalitet sägas försvåra mobbningsprocessen i det att subtila, tysta kränkningar i högre grad kan förväntas 'distraheras' av hämmande moraliska frågor och affekter. Vi har dessutom lagt märke till hur fara uppfattas olika. Givet en hierarkisk relationalitet, uppfattas denna i mellanmännsliga förbindelser. Inifrån nätets relationalitet uppfattas faran snarare i opersonliga prestationssituationer, d.v.s. i situationer av ensamhet. Nätets relationalitet hjälper oss således tydligare att förstå hur avklippta relationsband ställer involverade personer i en farofylld och utsatt position.

Nätmetaforiken är emellertid begränsad i och med sin opersonliga och oorganiska karaktär. För att förstå den smärta som exkludering ur mänsklig gemenskap innebär samt den affektiva moraliska responsens akuta angelägenhet behöver vi kompletterande bilder. Förmår måhända

bilden av den sociala kroppen synliggöra mobbningsprocessen såsom en än mer drastisk och smärtsam moralisk avvikelse?

4.3.3. *Den sociala kroppen*

Den sociala kroppen har genom historien utgjort ett symbolsystem för komplexa system, inte minst social gemenskap i olika tappningar. Med hjälp av antropologen Mary Douglas pekar Sigurdsson i *Himmelska kroppar* (2006) på hur kroppen utgjort en resurs såsom en sinnebild för olika avgränsade system vars gränser är hotade eller osäkra. Kroppens komplexa struktur och sårbarhet finner således sin motsvarighet i andra komplexa och sårbara system. Sigurdsson visar därtill hur historien om enskilda kroppar på flera sätt varit sammanflätad med historien om samhällen och dess utveckling. Han hämtar ett exempel på detta från Karin Johannisson som visar hur diskussioner om folkhälsa inom ramen för den svenska politiska modellen förde samman den enskilda kroppen och samhällskroppen i en 'politisk anatomi'. Att skära bort det som var sjukt för att så skapa en stark och kapabel kropp var således en ambition, lika sann om den individuella kroppen som om samhällskroppen.¹⁷⁸

Trots en rik historisk användning av den sociala kroppsmetaforiken kommer jag fortsättningsvis vända mig till den antika teologiska traditionen och dess utarbetande av en, vad jag benämner, ontologisk relationalitet i form av en social kropp. Denna historiska förflyttning ställer vissa särskilda krav på läsaren. Sigurdsson förordar "en hållning som vågar vara både kritisk och generös, som både vågar låta sin egen förförståelse utmanas av en annan horisont och kritiskt bedöma den andra horisonten".¹⁷⁹ Genom detta distinkta avsteg från en nutida kontext hoppas jag kunna föra in aspekter i den pågående diskussionen som inte alltid faller sig naturligt för nutida människor, men som just därför kan fungera som en kritisk instans till nutida förgivettaganden. Sigurdsson klargör det kristna teologiska bidraget till diskussionen om den sociala kroppen:

Här finns en rik symbolvärld där de symboliska kopplingarna mellan den troendes kropp och kyrkan som Kristi kropp är tydliga och utarbetade. Här finns resurser för att förstå hur kroppens mening, såväl den sociala som den fysiska, är sammanflätad med själva kroppsligheten i en kiasm där det ena inte går att separera från det andra i någon absolut bemärkelse.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Sigurdsson 2006, 340, 348.

¹⁷⁹ Sigurdsson 2006, 355.

¹⁸⁰ Sigurdsson 2006, 343.

Med andra ord kan en relationalitet, hemmahörande i en tid vars föreställningar inte var bestämda av det moderna projektets autonoma och separerade individ, kasta ett visst klarhetens ljus över hur personer, också av idag, kan tänkas höra hemma i en större organisk helhet.

Även om jag här alltså väljer att ta särskilt intryck av den sociala kropp som utgörs av 'Kristi kropp', närmare bestämt den kristna kyrkan, har vi alltså sett att kroppsmetaforiken som sådan inte är förbehållen teologiska och religiösa sammanhang. Snarare har den varit applicerbar på en rad andra system och gemenskaper. I Kristi kropp möter vi alltså en gestaltning av hur den sociala kroppen *kan* komma till uttryck och gestalta en ontologisk relationalitet. Också inifrån teologins eget perspektiv kan en vidare tillämpning motiveras. Kyrkan har förståtts utifrån sin eskatologiska horisont, d.v.s. att hon i sin gemenskap är kallad att föregripa och gestalta den framtida, upprättade sociala ordning som ytterst sett hela kosmos är kallad till.¹⁸¹ En metaforik som tecknar kyrkans relationalitet kan således vara applicerbar också på en vidare och annan social kontext.

I den antika kontexten var föreställningen om den sociala kroppens motsvarighet i den individuella kroppen allmänt vedertagen. Inte minst Platons dialog *Timaios* hade ett stort inflytande, också över den tidiga kristna traditionen. I denna framställer han kosmos som en stor kropp, människan som en liten kropp, och den förnuftiga själen som den livgivande principen för dem båda. Platon tecknar alltså en analogi mellan den individuella och kosmiska kroppen. Därmed ansluter han sig till den, under antiken, allmänt vedertagna föreställningen om ett mikrokosmos analogiskt motsvarande ett makrokosmos.¹⁸²

Mot bakgrund av denna föreställning utvecklar Paulus sin förståelse av kyrkan som Kristi kropp. Paulus tänkte sig följaktligen att Kristi kropp, olikt mycket i nutida tänkande, inte kunde reduceras till blott och bart symbol. Istället behövde den förstås som en verklig enhet i vilken Kristus var reellt närvarande och där kyrkans gemenskap fann sin analogiska motsvarighet i individuella kroppar.¹⁸³ Paulus mest utförliga exposé av Kristi kropp finner vi i Första

¹⁸¹ För en vidare diskussion om kyrkan som en eskatologisk gemenskap, se Mostert 2011 som utifrån ett antal nedslag i 1900-talets teologi lyfter fram tanken på kyrkan som ett föregripande tecken på Guds Rike såsom en eskatologisk verklighet. Mostert konkluderar angående kyrkans självförståelse: "It will understand that the reign of God is the world's future, not only the church's. It will therefore find ways to contribute to public life and debate. It will remember the promised peace, justice and reconciliation of the kingdom of God and find there its constant points of reference." Mostert 2011, 37. Se också Bohlin 1928 som redogör för olika sätt att förstå kyrkan och dess handlande som en eskatologisk gemenskap under 1800- och tidigt 1900-tal.

¹⁸² Sigurdsson 2006, 373.

¹⁸³ Sigurdsson 2006, 373.

Korintierbrevet 12:12-27, en text som också tydligt belyser exkluderingens problem, varför jag här väljer att citera den ordagrant:

Ty liksom kroppen är en och har många delar och alla de många kroppsdelarna bildar en enda kropp, så är det också med Kristus. Med en och samma Ande har vi alla döpts att höra till en och samma kropp, vare sig vi är judar eller greker, slavar eller fria, och alla har vi fått en och samma Ande att dricka. Kroppen består inte av en enda del utan av många. Om foten säger: "Jag är ingen hand, jag hör inte till kroppen", så hör den likafullt till kroppen. Och om örat säger: "Jag är inget öga, jag hör inte till kroppen", så hör det likafullt till kroppen. Om hela kroppen var öga, vad blev det då av hörseln? Om allt var hörsel, vad blev det då av luktsinnet? Men nu har Gud gett varje enskild del just den plats i kroppen som han ville. Om alltsammans var en enda kroppsdel, vad blev det då av kroppen? Nu är det emellertid många delar, men en enda kropp.

Ögat kan inte säga till handen: "Jag behöver dig inte", och inte heller huvudet till fötterna: "Jag behöver er inte." Tvärtom, också de delar av kroppen som verkar svagast är nödvändiga, och de delar av kroppen som vi inte tycker är fina, dem gör vi så mycket finare, och de delar vi skäms för omger vi med så mycket större anständighet, något som de anständiga delarna inte behöver. Men när Gud satte samman kroppen lät han de ringare delarna bli särskilt ärade, för att det inte skulle uppstå splittring inom kroppen och för att alla delarna skulle visa varandra samma omsorg. Lider en kroppsdel, så lider också alla de andra. Blir en del hedrad, så gläder sig också alla de andra.

Ni utgör Kristi kropp och är var för sig delar av den.

Den ontologiska relationalitet som framträder i denna text är både sammanfallande och särpräglad i jämförelse med den tidigare nämnda nätmetaforen. Båda metaforerna ger uttryck för en reciprok relationalitet som förutsätter ett ömsesidigt beroende människor emellan.

Den organiska bilden av kroppen var som sagt välanvänd i det antika samhället, men Sigurdsson nämner att den vanligtvis utgjorde ett försvar för den tidens dominerande hierarkiska ordningar. Paulus användning av metaforen leder dock snarare i en annan riktning. Genom att kasta ljus över de "ringare delarna" som av Gud blir särskilt ärade, genom att betona det ömsesidiga beroendet mellan kroppsdelarna och genom att ställa detta i relation till den tidens hierarkiska ordningar av judar och greker, slavar och fria, fungerar Paulus motiv av Kristi kropp som en kritisk relativisering av rådande hierarkier.¹⁸⁴

För att återigen ta hjälp av Butlers begrepp i min egen läsning av Paulus kan vi nu undra hur moralisk affektiv responsivitet regleras inom Kristi kropp. I Kristi kropp tänks alla visa varandra samma omsorg, och i de fall då det uppstår splittring i kroppen framstår detta som en distinkt avvikelse. Det grekiska begreppet för splittring (σχίσμα) finner sin rot i verbet 'dela',

¹⁸⁴ Sigurdsson 2006, 368-369.

'klyva' eller 'slita isär' (σχίζω), vilket i kraft av själva kroppsmetaforiken väcker läsaren inför den sociala splittringens allvar. En splittrad gemenskap jämförs med den makabra bilden av en kroppsdel som avlägsnas från kroppen. Att exkludera någon ur gemenskapen framstår alltså som en drastisk avvikelse.

Butler härleder som vi sett den moraliska affektiva responsen till ett epistemologiskt uppfattande och i detta avseende blir den antika förståelsen av symbolen signifikant. Den övergripande föreställningen om mikrokosmos och makrokosmos gör alltså gällande att kroppen inte endast utgör en pedagogisk illustration, utan avtäcker reella motsvarigheter. Paulus sammanfattar: "Lider en kroppsdel, så lider också alla de andra. Blir en del hedrad, så gläder sig också alla de andra" (1 Kor 12:26). Uppfattandet bygger alltså inte endast på ett betraktande av den andre, utan på en konkret erfarenhet av att höra samman i en organisk kropp vars lidande och glädje inte kan begränsas till enskilda kroppsdelar.

Hos Butler sker alltså uppfattandet inom normativt upprättade ramar för erkännbarhet. Paulus kan sägas vilja uppmärksamma dessa ramar genom hänvisningar till kroppsmetaforens inneboende logik. Två attityder framträder i texten ovan som båda kan sägas vilja begränsa erkännbarheten. Den ena är ett uttryck för en självexkluderande underlägsenhet och den andra tar formen av en exkluderande överlägsenhet och jag väljer här att diskutera den senare. Utifrån ett ontologiskt grundantagande om gemenskapens sammansättning såsom en kropp argumenterar Paulus: "Ögat *kan inte* säga till handen: 'Jag behöver dig inte'" (min kursivering) (1 Kor 12:21). Grekiskans 'kan inte' (οὐ δύναται) syftar på att inte ha kapacitet eller kraft till att säga "Jag behöver dig inte".

Hur ska vi förstå denna bristande kapacitet? Att förstå ontologisk relationalitet som Kristi kropp innebär att ingen del av gemenskapen kan anses oviktig då det tas för givet att kroppen är i behov av alla sina delar. Ett yttrande som 'Jag behöver dig inte' framstår med andra ord som ontologiskt och inkoherent givet kroppen såsom ett ontologiskt grundantagande om gemenskap. Paulus tycks med detta vilja fästa läsarens blick vid de betingelser som bearbetar och förbereder subjekten för att kunna erkännas som fullvärdiga delar av gemenskapen.

På liknande sätt kan Paulus i Efesierbrevet 4:25 använda kroppsmetaforiken i relation till konkret etisk undervisning: "Lägg därför bort lögnen och tala sanning, var och en till sin nästa, vi är ju varandras lemmar". Uppfattandet av den andre, moralisk affekt och moraliska frågor träder hos Paulus fram och får sin angelägenhet, såsom situerade i en social kropp som inte kan skiljas från den individuella kroppen och dess erfarenhet av lidande och glädje. Kristi kropp

kan därför *i sig* sägas utgöra den ontologiska betingelsen för uppfattande och erkännande, eller med Butlers vokabulär, erkännbarheten. Erkännbarhet kunde därtill göras begriplig då Paulus anknyter till de, under antiken, gängse normativa föreställningarna om den sociala kroppen som redogjorts för ovan.

Att förstå ontologisk relationalitet i form av en social kropp innebär att ta tillvara den reciprocitet och det ömsesidiga beroende som kännetecknar nätmetaforiken. Samtidigt innebär det att dessa reciproka relationer förstås inom ramen för en organisk helhet vars realism och omedelbarhet går bortom en nutida förståelse av just metaforik. Det direkta sambandet mellan den individuella och sociala kroppens smärta gör att exkluderingen av enskilda människor jämförs med avlägsnandet av enskilda kroppsdelar. Den sociala kroppen, mer precist Kristi kropp såsom den målats upp av Paulus, har därmed ett förklaringsvärde i förhållande till de smärtsamma konsekvenser som mobbning medför i form av social smärta. Den hjälper oss också att se den affektiva moraliska responsens akuta angelägenhet. Den sociala kroppen synliggör därmed kanske tydligast mobbningsprocessen som en (o)moralisk avvikelse från det förgivettagna, vilket i sin tur försvårar processens framåtskridande.

4.3.4. Mobbningsens ramar

Del 1 sökte bl.a. visa hur mobbning i arbetslivet bäst förstås som ett kontextuellt problem. Tillsammans med Berlingieri har jag lyft fram hur mobbning kan förstås i kontinuitet med våldstendenser som sträcker sig bortom enskilda individer, relationer och arbetsgemenskaper. Denna kontextuella inramning riktar uppmärksamheten mot de bakomvarande premisser ur vilka mobbning *kan* uppstå och fortskrida.

Jag har med denna argumentation velat visa hur ett synliggörande av mobbning såsom ett moraliskt problem försvårar mobbningsprocessen, då detta synliggörande antas väcka frågor och reaktioner som ifrågasätter dess fortskridande. Just avsaknaden av dessa frågor och reaktioner har frustrerat många utsatta för mobbning, inklusive Sofia som framträdde i avhandlingens inledning, som undrar varför ingen sa något eller reagerade. Med denna diskussion följer att moraliska reaktioner väcks under betingelsen att den utsatte uppfattas i sin utsatthet och att detta uppfattande kan ske först inifrån specifika ramar för erkännbarhet. Jag har med detta velat visa hur föreställningar om hur människor relationellt hör samman utgör en viktig aspekt av dessa ramar.

Jag har här framställt olika metaforer som tänks visa hur ontologiska föreställningar om relationer ramar in och så framställer mobbning i mer eller mindre öppna dagar. Hierarkin, via nätet till den sociala kroppen har i tilltagande grad riktat vår uppmärksamhet på mobbningsprocessens moraliska angelägenhet, smärtsamma konsekvenser och så synliggjort processen som en moraliskt laddad *mobbnings*process. Hur arbetslivets inbördes relationer tolkas och över tid tillskrivs ontologisk status har med andra ord betydelse för i vilken utsträckning mobbning *kan* upptäckas och framstå som en (o)moralisk avvikelse från förgivettagna relationsmönster. Vilka beteenden, ord och handlingar som kan accepteras är alltså inte en självklar och neutralt ställd fråga utan är snarare aktualiserad inifrån nedärvda föreställningar om hur människor hör ihop.

4.4. Sammanfattning och avslutande diskussion

Kapitlets inleddes med en introduktion av hela denna avhandlings del 2 genom att följa upp några av de vetenskapsteoretiska frågor som avhandlingens första del väckte. Jag har med detta velat peka på hur såväl mobbning som moral går att få syn på ur externa och interna perspektiv samt att detta får konsekvenser för hur moraliska frågor ställs och bearbetas. Ett internt relationellt perspektiv på mobbning i arbetslivet utmanar i denna analys juristens, lagstiftarens och byråkratens externa perspektiv på moraliska problem på offentliga sociala arenor.

Detta kapitel har utvecklat början till en ny begreppslig miljö inifrån vilken mobbningsprocessens underliggande mekanismer kan tolkas och artikuleras. Med relationer som ontologiskt grundläggande följer att det mellanmänniskliga mötet uppfattas som fundamentalt för mänsklig existens samt att detta möte gör något med involverade personer. Detta medför att enskilda aktörer och dess beteende bäst förstås såsom situerade i ett socialt och kontextuellt bestämt samspel.

Detta relationella grundantagande för emellertid inte med sig någon stabil grund för hur dessa relationella förbindelser ska förstås. Istället har jag med Butlers socio-politiskt betingade 'ontologi'-begrepp öppnat för mer rörliga föreställningar om relationer som i högre eller lägre grad tenderar att synliggöra mobbningsprocessen. En mobbningsprocess som är synlig såsom just en moraliskt angelägen *mobbnings*process kan i högre grad antas väcka moralisk affekt och moraliska frågor som alltså försvårar, utan att förhindra processen. Dessa affekter och frågor väcks emellertid givet vissa premisser, något som Butler gör tydligt.

Att moraliska reaktioner *kan* uppstå i relation till mobbningsprocessen förutsätter att den utsatte uppfattas i sin utsatthet. Detta uppfattande är i sin tur beroende av att arbetsgemenskapen etablerat en ontologisk ram för erkännande, även kallad erkännbarhet, som inkluderar den utsatte. Erkännbarhet är i sin tur villkorad av att denna ram kan upprättas i enlighet med vad som på normativa grunder kan göras begripligt.

Med metaforerna hierarki, nät och social kropp, har jag velat visa hur dessa ovan nämnda begrepp kan yttra sig inom ramen för olika ontologiska relationaliteter, samt hur detta förmår göra *mobbningsprocessen* mer eller mindre synlig. I takt med att metaforiken förmår synliggöra kränkningar och exkludering från ett asymmetriskt överläge såsom (o)moraliska avvikelser blir såväl mobbningens konsekvenser som den moraliska responsens akuta angelägenhet allt mer begriplig.

Med detta är det nu av vikt att också undersöka hur mobbning över tid kan tänkas konstruera ontologiska relationaliteter och så vidare artikulera mobbningsprocessen såsom en växelverkande nedåtgående spiral. Detta är ärendet för nästa kapitel.

KAPITEL 5

MOBBNING OCH PERFORMATIVA PROCESSER

Mobbningsprocessen har karakteriserats som ett växelverkande mönster pådrivet av ett antal faktorer som identifierats som orsaker till, men också *konsekvenser* av mobbning. Samtidigt som dessa faktorer kan tänkas ligga till grund för mobbningsprocessen tenderar processen alltså därtill att konstruera och förstärka dessa faktorer. Därtill har jag pekat på hur mobbningsprocessen hör hemma i en kulturell och strukturell kontext och att den bäst förstås i kontinuitet med de våldsmekanismer som är verksamma i denna vidare kontext. Inte heller konstruktionsakten antas således börja eller sluta på den enskilda arbetsplatsen utan spegla ett vidare kulturellt och samhälleligt skeende. Med detta vill jag nu särskilt rikta uppmärksamheten på mobbningsprocessen såsom en konstruktionsakt som åstadkommer just den typ av relationalitet som kan underlätta dess fortskridande.

I *Kriget ramar* (2009) understryker Butler ramarnas temporala karaktär. Ramen är så att säga inte fast förankrad någonstans utan denna temporala karaktär öppnar för möjligheten att skapa, förflytta och arrangera inramningar. Detta gör att exempelvis anklagelser, som från den anklagades perspektiv uppfattas vara falska, till det yttre skenet kan framstå som riktiga.

Någon makt manipulerar villkoren för det yttre skenet och man kan inte bryta sig ur ramen; man är inramad vilket innebär att man är anklagad, men också dömd på förhand, och utan några givna medel för att få upprättelse.¹⁸⁵

Hur kan vi närmre förstå hur ”villkoren för det yttre skenet” manipuleras? Hur kan mobbning förstås såsom en konstruktion av de ontologiska antaganden som underlättar den fortsatta processen? För att närma mig denna fråga tar jag nu hjälp av Butlers tal om performativitet. Jag inleder med att utveckla hennes resonemang kring detta för att sedan återvända till Sigurdsson och den tidiga teologiska traditionen. Jag avslutar sedan med en sammanfattande diskussion.

5.1. *Performativa talakter*

Vi har konstaterat att mobbning som fenomen identifieras utifrån huvudsakligen fyra kriterier. Mobbning innebär kränkande handlingar och beteenden som kan vara aktiva och passiva, arbetsrelaterade eller personrelaterade samt vara särpräglade på andra sätt, men som förödmjukar, skrämmer, hotar eller bestraffar den utsatte. Mobbning bestäms därtill av dess frekvens, d.v.s. dess upprepande karaktär och dess varaktighet över tid. Mobbning förutsätter

¹⁸⁵ Butler 2009, 21.

alternativt utvecklar också asymmetriska relationer. Det upprepande mönstret över tid återfinns också som en grundläggande komponent i Butlers tal om performativitet. Hennes tidiga ansatser på temat inom ramen för genus och sexualitet följs i hennes senare produktion upp i vidare sammanhang och i *Excitable Speech – A Politics of the Performative* (1997) riktar hon diskussionen om performativitet mot skadligt och hatiskt tal. Denna diskussion utgår från den relationellt betingade sårbarhet som omnämns tidigare och som villkorar mänskligt liv. Den förutsätter också att vi är insatta i ett språkligt sammanhang och förstår oss själva i språkliga termer.¹⁸⁶ Inifrån denna relationella och språkliga värld kan mobbning framstå som en konstruktionsakt.

Begreppet performativitet som ursprungligen utvecklades av språkfilosofen J.L. Austin syftar på hur tal i sig själv inte endast är deskriptivt då det beskriver givna sakförhållanden. Språket är också konstruktivt d.v.s. har en inneboende möjlighet att skapa vad det uttrycker. Butler skiljer tillsammans med Austin på illokuta talakter som genererar omedelbara effekter och perlokuta talakter som snarare får tänkta konsekvenser över tid. I båda fallen föregår och skapar emellertid språket det sakförhållande det talar om. Talet kan alltså förstås som en handling i sig, därav formuleringen 'talakt' (*speech act*). Vad som här är av särskilt intresse är de illokuta talakter som skapar och sedimenterar sakförhållanden i och genom själva yttrandet. Ett exempel på detta återfinns t.ex. vid dopceremonin då officianten uttalar orden "Jag döper dig...". Orden gör vad de säger i den stund de yttras.¹⁸⁷

Den performativa talakten får sin skapande potential i kraft av sin upprepande eller rituella karaktär likt i ovanstående exempel, vilket gör att dess betydelse och giltighet överskrider tiden för det tillfälliga yttrandet. Butler förtydligar:

As utterances they work to the extent that they are given in the form of a ritual, that is repeated in time, and hence, maintain a sphere of operation that is not restricted to the moment of the utterance itself. The illocutionary speech act performs its deed at the moment of the utterance, and yet to the extent that the moment is ritualized, it is never merely a single moment.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Butler 1997, 1-2.

¹⁸⁷ Butler 1997, 3.

¹⁸⁸ Butler 1997, 3.

När talakter upprepas får de en rituell karaktär som börjar göra anspråk på en vidare tidsram än det tillfälliga yttrandets. Givet detta upprepande mönster börjar yttranden förändra och över tid sedimentera sakförhållanden.

Den performativa talakten karakteriserar Butler också som konventionell. Orden förmår förändra sakförhållandet i kraft av de konventioner som bär upp dem och genom att den som talar är auktoriserad att göra detta inom ramen för talets sammanhang. Den performativa illokuta talakten är följaktligen kontextuell till sin karaktär. Den talandes röst är bestämd av sin situering i en språklig kontext, vilket gör dennes röst konventionell och likt ett eko eller citat av andra röster. Konventionen är alltså i sig rituell och upprepande till sin karaktär. Det 'jag' som yttrar något utgör inte i sig själv yttrandets ursprung, utan vederbörandes inordning i konventionella ramar gör snarare yttrandet till en repetition av andras yttranden. Det talande subjektet är så varken endast en ren produkt av konventionen eller ett allsmäktigt subjekt med en blott instrumentell relation till språket. Det moraliska ansvaret för ens tal får därmed sin särskilda karaktär. Butler pekar här på ett ansvar för hur språket repeteras och därigenom hur det etablerar kontexter för vissa slags tal. Ansvaret består således inte i att återskapa språket ur intet, utan snarare i att omförhandla vedertagen språkanvändning.¹⁸⁹

Den performativa talakten kan hos Butler också vara interPELLERANDE, vilket i detta hänseende syftar till att på något sätt tilltala den andre och genom detta tilltal konstituera dennes identitet och positionera vederbörande i en språklig värld. InterPELLationen möjliggör alltså en specifik social existens hos den tilltalade. Att interPELLERAS innebär således inte att bekräftas eller erkännas för den man redan i utgångsläget är, utan att bli tilldelad de villkor genom vilka erkännandet blir möjligt alternativt omöjligt.¹⁹⁰

The terms that facilitate recognition are themselves conventional, the effects and instruments of a social ritual that decide, often through exclusion and violence, the linguistic conditions of survivable subjects.¹⁹¹

Om jag i föregående avsnitt pekade på hur erkännbarheten möjliggör moraliskt uppfattande och moralisk affekt, framträder alltså nu erkännbarheten såsom ett resultat av upprepade interPELLationer som över tid stadfäster gränser för vilka subjekt som kan överleva.

¹⁸⁹ Butler 1997, 3, 25-27.

¹⁹⁰ Butler 1997, 5.

¹⁹¹ Butler 1997, 5.

När interpellationer blir tvingande och auktoritära tenderar de därtill att försätta den tilltalade i en underordnad position och över tid utveckla en asymmetrisk struktur.

It seeks to introduce a reality rather than report on an existing one; it accomplishes this introduction through a citation of existing convention (...) Its purpose is to indicate and establish a subject in subjection, to produce its social contours in space and time. Its reiterative operation has the effect of sedimenting its "positionality" over time.¹⁹²

Interpellationens underordnande förmåga blir främst framträdande vid hatiska talakter (*hate speech*), då dessa statuerar den talandes dominans över den tilltalade och så över tid stadfäster en asymmetrisk struktur.¹⁹³

Butler konkretiserar sitt resonemang genom att belysa namnet och dess performativa och interPELLERANDE potential. Namnet förstås här i vid mening och kan innebära konkreta namn, beskrivningar och även tystnad, men delar det konkreta namnets konstituerande kapacitet. För att kunna namnge förutsätts en relationell kontext där någon eller några personer namnger någon annan.¹⁹⁴

Dock vill inte Butler begränsa användningen av namnet till denna konkreta nivå, utan resonerar vidare kring hur konstitutionen av subjektet genom namngivning kan ske bortom adressatens vetskap, inte olik den ursprungliga namngivningen av ett nyfött barn. Konstitutionen genom namnet sker alltså inte genom ett reflekterande och aktivt 'mottagande' av namnet utan genom "a chain of signification that exceeds the circuit of self knowledge."¹⁹⁵ Detta gör att det tilltalade subjektets sociala konstitution kan komma som en överraskning när denna medvetandegörs.¹⁹⁶

Trots namnets omedvetna verkningar kan det ändå ha en kraftfull verkan på den namngivna, vilket Butler menar till stor del bottnar i den historia namnet bär på. Vid yttrandet av namnet åberopas och rekonsolideras denna historia utan att den blir explicit berättad. Namnet har så fått sin nutida mening av hur det historiskt använts och med vilka syften. Skadliga namn (*injurious names*) utövar således sin skadeverkan genom de traumatiska minnen de bär på och som, för varje gång de upprepas, återuppväcker traumat.¹⁹⁷

¹⁹² Butler 1997, 33-34.

¹⁹³ Butler 1997, 18.

¹⁹⁴ Butler 1997, 29.

¹⁹⁵ Butler 1997, 31.

¹⁹⁶ Butler 1997, 30-31.

¹⁹⁷ Butler 1997, 36.

Resonemanget implicerar på många sätt en relationalitet som alltså sedimenteras och tillskrivs en förgivettagen ontologisk status allt eftersom den performativa processen fortskrider. Interpellationen positionerar den ena i förhållande till den andra och har på detta sätt makt att stadfästa en viss social struktur och så utveckla en specifik erkännbarhet i gemenskapen. Upprepade kränkningar utgör därmed inte endast ett misskrediterande eller en avsaknad av erkännande utan lägger även grunden för att erkännandet omöjliggörs. Den performativa processen har lagt grunden för en specifik erkännbarhet i gemenskapen och så, enligt ovanstående avsnitt, grundlagt en ontologisk relationalitet. För att tydliggöra och exemplifiera sambandet mellan performativitet och ontologiska relationalteter återvänder jag nu till den tidiga teologiska traditionen och dess centrala praktik.

5.2. Den performativa måltiden

Butler preciserar alltså performativitet såsom något rituellt och de sakförhållanden som performativa processer sedimenterar kan följaktligen förstås som rituellt förmedlade. Tanken på att upprepade ord och handlingar förmår etablera specifika sätt att förstå sig själv, sin plats i en större gemenskap och världen i stort har den teologiska traditionen känt till sedan sin barndom. Ofta har dessa ord och handlingar beskrivits som riter. Sigurdsson skriver i *Himmelska kroppar* (2006): "Genom ritualer kan människor överskrida sitt eget individuella själv och bli delaktiga i en större gemenskap och också skola sin kropp i att erfara världen religiöst."¹⁹⁸ I *How Societies Remember* (1989) karakteriserar sociologen Paul Connerton, likt Butler, ritens liturgiska språk som handlingar. Den är alltså inte en språklig kommentar till andra externa handlingar utan bör snarare förstås som en handling som i och genom sina egna talakter *genomför* något i praktiken. Liksom den performativa handlingen beskrivits som rituell sett till sin upprepande karaktär, pekar Connerton på riten såsom performativ då den alltså gör vad den säger i form av exempelvis uttalade välsignelser. Det betyder också att riten inte heller ensidigt bör förstås som uttryck för specifika attityder som tex tacksamhet och tillit, utan att dessa attityder tar form i och genom den performativa riten.¹⁹⁹

Jag vill i detta sammanhang särskilt belysa den kristna kyrkans särskilda måltid, nattvarden och dess ursprung i paulinska texter. Jag har i tidigare avsnitt redogjort för hur det hos Paulus tonar fram en ontologisk relationalitet i form av den sociala kroppen, mer precist kyrkan som Kristi

¹⁹⁸ Sigurdsson 2006, 405.

¹⁹⁹ Connerton 1989, 57-58.

kropp. Vad som nu är av intresse är den konkreta praktik i form av en måltid som följt kyrkan genom hela hennes historia och som kan ses som en förmedlare mellan den individuella och den sociala kroppen.²⁰⁰

Nattvarden som praktik går tillbaka på bibliska texter, både från evangelietexterna och Paulus brevtexter, och jag väljer här att återigen vända mig till Paulus och Första Korintierbrevet. Denna gång citerar jag 11:23-25.

Jag har själv tagit emot från Herren det som jag har fört vidare till er: Den natten då herren Jesus blev förrådd tog han ett bröd, tackade Gud, bröt det och sade: ”Detta är min kropp som offras för er. Gör detta till minne av mig.” Likaså tog han bägaren efter måltiden och sade: ”Denna bägare är det nya förbundet genom mitt blod. Var gång ni dricker av den, gör det till minne av mig.”

Texten har citerats vid otaliga nattvardsfiranden, och därtill blir följande formulering från Första Korintierbrevet 10:17 reciterad av församlingen när brödet bryts: ”Eftersom brödet är ett enda är vi – fast många – en enda kropp. Alla får vi del av ett och samma bröd.”

Med Paulus inledande Jesuscitat poängterar han först något, för detta sammanhang, väsentligt. Genom att indikera: ”*Var gång* ni dricker av den...” (min kursivering) förutsätter Paulus att denna måltid är något som de kristna ska göra tillsammans vid upprepade tillfällen. Måltiden är med andra ord i detta avseende rituell. De tidiga kristna som porträtteras i Apostlagärningarna 2:41-47 verkar förstå detta som en daglig praktik. Även om detta gränsöverskridande gemenskapsmönster till stora delar bröt med den tidens konventioner är det lätt att föreställa sig hur måltiden, i kyrkans sammanhang, allt mer kom att inta en normativ status bland de kristna. Vi kan därför, åtminstone i viss utsträckning, tillskriva måltiden en performativ potential med en förmåga att skapa vad den upprepar, i detta fall både i form av konkreta handlingar och upprepade recitationer (talakter).

Nattvarden ställer måltidsgästerna i relation. Genom deltagandet i måltiden infogas gästerna i relationen med Kristus som i något avseende uppfattas vara närvarande i måltiden och inlemmas därmed i hans historia som inkarnerad, död och uppstånd. Därtill blir måltidsgästen

²⁰⁰ Sigurdsson 2006, 407. Nattvarden har en lång och ganska brokig historia. I olika kristna traditioner har den uppfattats olika och inte minst gäller detta hur den 'triad av kroppar' som aktualiseras i nattvarden ska förstås i relation till varandra. Jesu historiska kropp, kyrkan som Kristi kropp och nattvarden som bröd såsom en representation av de föregående uppfattas på ett eller annat sätt vara närvarande i måltiden. Att utveckla historiska variationer och diskussioner om detta vore ett sidospår i förhållande till denna diskussion, men en vanlig uppfattning som jag här sluter mig till är att nattvarden konstituerar kyrkan som social kropp. För summeringar av dessa diskussioner om den historiska utvecklingen, se Sigurdsson 2006, 373-378 och Hagman 2013, 195-210.

också delaktig i kyrkan som Kristi kropp, vilket här är av särskilt intresse. Sigurdsson poängterar:

Kristus, kyrkan och de troende blir i nattvarden ”en enda kropp”. Det är alltså inte bara fråga om en ”figurativ” integration, om figurativ ställs i motsättning till bokstavlig. Kyrkan *är* en kropp, Kristi kropp, och liknas inte bara vid en kropp. Delaktigheten i nattvarden har gemenskapen som konsekvens.²⁰¹

När måltiden performativt upprepas skapas det en specifik form av gemenskap som, avbildat i ett enda bröd som bryts, uppfattas som en reell, organisk social kropp.

Måltidens konstitution av en gemenskap förtydligas genom att den med Butlers vokabulär kan sägas ’interpellera’ eller ’namnge’ ett *vi*: ”Eftersom brödet är ett enda så *är vi* – fast många – en enda kropp.” (min kursivering). Genom nattvardsliturgins gemensamma recitation kan, potentiellt sett, detta ’vi’ konstitueras som en kropp. Connerton kommenterar med tanke på ritters frekventa användning av plurala personliga pronomen som ’vi’ och ’oss’ att detta förutsätter ett antal talare. Dessa handlar emellertid kollektivt som om de vore en enda talare.²⁰²

Connerton utvecklar:

Through the utterance of the ’we’ a basic disposition is given a definitive form, is constituted, among the members of the liturgical community. The community is initiated when pronouns of solidarity are repeatedly pronounced. In pronouncing the ’we’ the participants meet not only in an externally definable space but in a kind of ideal space determined by their speech acts. (...) performative utterances are as it were the place in which the community is constituted and recalls to itself the fact of its constitution.²⁰³

Genom måltiden får Kristi kropp, representerat av brödet, en social gestaltning genom formandet församlingens gemenskap. Måltiden blir således den plats där gemenskapen konstitueras och där måltidsgästerna påminns om sin samhörighet som Kristi kropp. Genom den upprepade kollektiva interpellationen av detta ’vi’, skapas en gemenskap i vilken de enskilda måltidsgästerna positioneras i relation till varandra enligt kroppens reciproka struktur. På detta sätt kan nattvardsmåltiden sägas inneha potential att skapa och gestalta en motbild till den asymmetriska struktur som avtecknas i Butlers tal om skadliga och hatiska talakter.

Jag har redan tidigare, till viss del, redogjort för de etiska implikationer som Kristi kropp medför, men i nattvardstexterna tydliggörs detta än mer. Texten från Första Korintierbrevet 11 föregås av Paulus tillrättavisning av församlingen för vad avsnittets rubricering kallar ’ovärdigt

²⁰¹ Sigurdsson 2006, 370.

²⁰² Connerton 1989, 58.

²⁰³ Connerton 1989, 59.

uppträdande'. Detta syftar till en splittring i olika partier i församlingen vilket för med sig en ojämlig fördelning av måltiden, där vissa roffar åt sig på andras bekostnad. "Bryr ni er inte om att det är Guds församling?" undrar Paulus retoriskt i 1 Kor 11:22. När dessa splittrande beteenden tar sig uttryck i måltiden blir det en särskilt tydlig gestaltning av den moraliska avvikelserna i förhållande till det ontologiska antagandet om gemenskapen. Den sociala kropp som illustreras och konstitueras av måltiden implicerar en konkret etik och politik som bottnar i den organiska kroppens reciproka relationer. Den mennonitiska teologen John H. Yoder menar i *Liv i församlingen – Att vara ett hoppfullt tecken i världen* (2003) att dessa etiska implikationer görs tydligast bortom vad han kallar sakramentalistiska gestaltningar av nattvarden. Utmaningen av hierarkiska ordningar och ekonomisk orättvisa klargörs bäst när nattvarden står i relation till konkreta gemensamma måltider, då dessa ofta utgjort och utgör tecken på samhörighet och jämlik gemenskap.²⁰⁴

Jag har med detta exempel från den kristna traditionen velat peka på hur performativa talakter och handlingar innehar potential att konstituera en ontologisk relationalitet. I detta fall innebär det konstitutionen av en social kropp som positionerar dess deltagare i enlighet med dess egen reciproka sociala struktur. De rituellt upprepande ordens och handlingarnas performativa potential att etablera en ontologisk relationalitet ställer därtill frågor om mobbningens performativa potential att göra detsamma.

5.3. Mobbningsprocessen som en performativ process

Vi har redan i föregående kapitel kommit fram till att mobbningsprocessen gör något med involverade individer och dess grundantaganden. En mobbningsprocess som tillåts ta fart har succesivt utvecklat asymmetriska strukturer i arbetsgemenskapens inbördes relationer. Den har också förmörkat offrets föreställningar om sig själv, den andre och sin omvärld samt förändrat kommunikationsmönstret från saklighet till något allt mer aggressivt och hotfullt. Att förstå mobbningsprocessen som en performativ process skapar viss klarhet kring dessa förändringar.

Den performativa talakten och handlingen är konstruktiv snarare än deskriptiv. Häri ligger en möjlig nyckel till att förstå hur mobbningsprocessens ord och handlingar förmår skapa de förutsättningar den behöver för att kunna fortskrida och eskalera. Om yttranden förmår göra vad de säger är de inte endast konsekvenser av vissa föreställningar om relationer på

²⁰⁴ Yoder 2003, 60-65, 67-68. 'Sakramentalistisk' syftar till en ritualiserad form av nattvard som enligt Yoder har avlägsnat sig från den konkreta måltidsgemenskap som nattvarden ursprungligen innebar.

arbetsplatsen. De är därtill en tänkbar orsak till att just dessa föreställningar utvecklas och sedimenteras.

Förutsättningarna för mobbningens performativa potential ligger i dess rituella, upprepande karaktär. När kränkande ord, handlingar, beteenden samt medveten tystnad och passivitet inför den andre upprepas över tid utvecklar dessa alltså utifrån Butlers tänkande en performativ, skapande potential. De åstadkommer därmed vad de kommunicerar. Orden och handlingarna får således en vidare temporal giltighet än just för tiden för själva yttrandet och sedimenterar så roller och positioner i arbetsgemenskapen. Detta hjälper oss att förstå relationernas förändrade status under mobbningsprocessen och hur föreställningar om dramats olika aktörer också lätt kan anammas av en tredje part. De ord och handlingar som upprepas stadfäster en social struktur som subtilt och över tid tillskrivs en ontologisk status och så börjar tas för given.

Mobbningens performativa potential förutsätter emellertid också att kränkande ord och handlingar kan underbyggas av konventioner i samhälle och kultur. När mobbningens ord och handlingar så att säga repeterar eller citerar ett mönster av ord och handlingar som har konventionell bärighet, förmår de introducera och sedimentera nya föreställningar om arbetsplatsens partikulära aktörer och relationer. Detta hjälper oss att närmre förstå hur mobbning hör hemma i en vidare kontext präglad av ett strukturellt våld. Det ger oss också ett sätt att närmre förstå den internaliseringsprocess som införlivar det strukturella våldet i ett symboliskt och interpersonellt våld.

När mobbningsprocessen ter sig rituellt upprepande och konventionell förmår den interpellera den andre i en social och språklig värld inifrån vilken hon tilldelas de språkliga verktygen för att förstå sig själv och sin omvärld. När det interPELLERANDE tilltalet är tvingande, auktoritärt och hatiskt försätts offret därtill i ett asymmetriskt underläge. Genom den performativa processen återuppväcks också den historia som ord, handlingar och beteenden bär med sig. Den som är utsatt för mobbning kränks inte av enskilda ord och handlingar. Hon skadas av hela den historia och de traumatiska minnen som orden återuppväcker. Hon tvingas därtill hantera detta inifrån den utsatta, underordnade position som dessa ord inordnat henne i, utan några språkliga verktyg att försvara sig.

Den kristna kyrkans performativa måltid, nattvarden, exemplifierar därtill de performativa ordens och handlingarnas potential att konstituera en ontologisk relationalitet, i detta fall, en social kropp. Måltidens talakter interPELLERAR ett 'vi' som positionerar de enskilda måltidsgästerna i relation till varandra såsom en social kropp. Denna interpellation låter dem

förstå sig själva och sin omvärld inifrån kroppens reciproka sociala struktur. Samtidigt märker vi av det bibliska vittnesbördet att måltiden inte utgör en garant för fredlig gemenskap. Vi nöjer oss med att konstatera dess performativa *potential* att över tid stadfästa en social kropp och så generera tänkta etiska implikationer. Ur detta väcks en fråga som jag dock står emot att besvara generellt: vilken typ av ontologisk relationalitet sedimenteras av en mobbningsprocess? Metaforerna från förra kapitlet i form av hierarkin, nätet och den sociala kroppen ger oss vissa fingervisningar om vilka betingelser som synliggör och försvårar alternativt osynliggör och underlättar *mobbnings*processen. De utröner dock inte den komplexa, mångfacetterade och förtryckande gemenskapsstruktur som mobbning utvecklar.

En mobbningsprocess, förstådd som performativ, ger alltså inte bara uttryck för arbetsgemenskapens egna befintliga föreställningar om dess aktörer och relationer. Den förmår samtidigt introducera och sedimentera *nya* föreställningar när dessa finner bärighet i ett vidare konventionellt och strukturellt våld. Denna process är därtill subtil och kan över tid framstå som en överraskning för involverade parter. Performativa interpellationer kan ske i det tysta men ändå positionera om involverade individer på ett sätt som gör mobbningen logisk och legitim. När den performativa mobbningsprocessen tagit fart har den utsatte inte bara blivit nekad ett erkännande som fullvärdig del i gruppen. Utifrån den sociala och språkliga position hon placerats i har hon därtill hamnat utanför de ramar som gör henne erkännbar och så hamnat i ett omöjligt läge. Av denna förskjutning av 'normaltillståndet' följer att mobbning egentligen inte behöver förstås som ett direkt normbrytande beteende. I ljuset av mobbningens performativa potential är det snarare den normativt bestämda ontologiska ramen som subtilt rört på sig. Denna förflyttning har så skapat en språklig värld, i vilken offret bestulits på de språkliga redskap hen behöver för att kunna försvara sig. Snarare är det offrets självförsvar som kommit att bli normbrytande och avvikande gentemot relationalitetens ontologiska status. Med Butlers ord har "villkoren för det yttre skenet" manipulerats till den grad att offret, likt Sofia i avhandlingens inledning, lämnas med upplevelsen att kollegorna "byggt en bild av mig som inte är sann". Detta får henne i nästa steg att undra "hur kämpar jag mot det?".

5.4. Sammanfattning och avslutande diskussion

Detta kapitel har förtydligat hur ontologiska föreställningar växelverkar med mobbningsprocessens kränkande ord och handlingar genom att förstå processen som en performativ process. Mobbningsprocessen är då konstruktiv då den skapar de föreställningar den ger uttryck för, snarare än att endast uttrycka det befintliga. Mobbningens performativa

potential ligger i att den framstår som rituell, då den upprepas över tid, och konventionell då den står i kontinuitet med normativa mönster. Mobbningsprocessens performativa potential öppnar således möjligheter att närmre tolka och förstå relationernas förändrade status. Den hjälper oss också att förstå den internaliseringsprocess som införlivar ett normativt och strukturellt våld i ett symboliskt och interpersonellt dito. Mobbningsprocessens upprepade kränkningar behöver således inte uppfattas som ett normbrott utan kan snarare förstås som i linje med en normbild som subtilt och succesivt förskjutits.

Att förstå mobbningsprocessen som performativ kastar också ett visst klarhetens ljus över offrets utsatthet och dess drastiskt försämrade hälsa. När mobbningsprocessens kränkande ord och handlingar är performativa förmår de interpellera, d.v.s. konstituera, positionera och underordna den utsatte i en språklig värld. I denna värld är den utsatte inte längre erkännbar och därmed bestulen på språkliga verktyg för att försvara sig. Därtill kränks offret inte endast av tillfälliga kränkningar utan av den historia och de traumatiska minnen som de upprepade orden och handlingarna bär med sig.

Den kristna kyrkans konstituerande måltid, nattvarden, exemplifierar därtill vägar att performativt stadfästa en ontologisk relationalitet, i detta fall 'Kristi kropp'. Detta konstituerande förtydligas i nattvardsliturgins gemensamma interpellation av ett 'vi' i kontrast till de skadliga och hatiska talakternas interpellation av den andre som underordnad. Nattvarden handlingar och talakter tecknar således möjligheter att konstituera reciprok gemenskap. Paulus texter om nattvarden visar också hur den performativa handlingen i sig kan gestalta den etik som relationaliteten är tänkt att implicera.

I del 1 kunde ett antal undersökta faktorer identifieras som såväl orsak till som konsekvens av en mobbningsprocess. Denna analys har följaktligen sökt visa hur rörliga ontologiska föreställningar kan förstås som såväl en pådrivande orsak till som en tänkbar konsekvens av mobbningsprocessen. Vi kan alltså alltjämt förstå mobbningsprocessen som en växelverkan mellan å ena sidan befintliga ontologiska relationaliteter och å andra sidan processens performativa potential att utveckla dessa relationaliteter. Sammantaget går det, utifrån hela del 2 (kap 4 och 5) att förstå mobbningsprocessen såsom *en nedåtgående spiralrörelse som pendlar mellan å ena sidan de ontologiska, relationella betingelser som underlättar processens fortskridande, och å andra sidan de kränkande handlingar, ord och beteenden som performativt konstruerar dessa betingelser.*

KAPITEL 6

RESULTAT: ”VARFÖR GÖR MAN MIG ONT?”

Jag ämnar med detta avslutande kapitel sammanfatta studiens resultat. Kapitlet inleds med att kort repetera avhandlingens bakgrund, forskningsfråga, material och metod. Därefter sammanfattas studiens teoretiska utgångspunkter. Jag sammanfattar därpå min övergripande argumentation för att förstå mobbningsprocessen som en nedåtgående spiral. Denna följs av en något närmre diskussion om behovet av relationaliteter bortom moderniteten, performativitet och det moraliska ansvaret samt frågor om perspektiv och tolkning. Avslutningsvis föreslår jag ett par ansatser för framtida forskning.²⁰⁵

Jag har med denna avhandling belyst mobbning i arbetslivet, ett aktuellt och allvarligt samhällsproblem som de senaste 30 åren kommit att behandlas av ett växande antal akademiska discipliner. Som komplement till de empiriska metoder som varit vanliga på forskningsfältet har jag med denna avhandling sökt svara på behovet av teoretisk belysning av utvalda empiriska forskningsresultat. Jag har med andra ord undersökt vad det kan innebära att få reda på vad den empiriska forskningen ger för handen. Avhandlingen har därtill sökt utveckla en kritik av en allt för individualistisk förståelse, vilket gjort att en relationell antropologi utgjort en naturlig utgångspunkt. Genom att belysa mobbning i arbetslivet med hjälp av moralfilosofiska och teologiska begrepp har jag dessutom sökt överlappa kunskapsfält som sedan tidigare inte tycks ha stått i någon väletablerad förbindelse med varandra. Utifrån denna efterfrågan från ett expanderande forskningsfält har denna avhandling väglett av och behandlat följande forskningsfråga:

Hur kan teoretiska begrepp och ontologiska metaforer från primärt omsorgsetik, teologi och Judith Butlers filosofi bidra till att tolka och förstå empiriska forskningsresultat om mobbningsprocesser i arbetslivet?

Frågan har ställts i relation till ett empiriskt, främst socialpsykologiskt material i form av olika artiklar, varav flertalet av dem är sammanställda i den omfattande översikten *Bullying and Harassment in the Workplace – Developments in Theory, Research and Practice* (2011). Också utvalt material ur Stefan Blombergs *Mobbning på jobbet* (2016) samt ett antal andra mer specifika studier har blivit lästa och analyserade. Materialet har bearbetats med induktiv metod och analyserats i syfte att konstruktivt utarbeta nya tolkningar av mobbningsprocessen såsom

²⁰⁵ Se bilaga för en illustration av sammanfattningen.

den beskrivits i bakgrundsmaterialet. Analysen har så tagit hjälp av omsorgsetiska perspektiv och begrepp från främst Nel Noddings och Carol Gilligan. Den har också färgats av Judith Butlers teorier om ontologiska ramar och performativitet samt Ola Sigurdssons teologi om den sociala kroppen.

6.1. Teoretiska utgångspunkter

Jag har genom denna avhandling sökt förståelse och förklaringar av fenomenet mobbning i arbetslivet. Mer specifikt har jag uppehållit mig vid frågan 'varför' en mobbningsprocess kan tillåtas ta fart, eskalera och slutligen splittra arbetsgemenskaper. En sådan undersökning kan göras mot bakgrund av olika grundantaganden. Dessa bottnar ytterst sett i en världsbild, den övergripande förståelse som låter den empiriskt förnimbara världen framträda på olika sätt och så ges olika innebörder. Denna avhandlings grundantagande utgörs av en relationell antropologi, vilket medför ett specifikt perspektiv som uttrycks i Simone Weils fråga "varför gör man mig ont?" Denna fråga ställs inifrån ett internt perspektiv av en involverad, drabbad aktör som utsatts för de andra i ett komplext, relationellt samspel. Det interna perspektivet tar sin utgångspunkt i den partikulära situationens egna relationella och kontextuella betingelser. Detta perspektiv har genom denna avhandling utmanat ett externt förhållningssätt till så väl mobbning som fenomen som till hur moraliska dilemman hanterats i modern etik.

Då mobbning i arbetslivet sökt kartläggas med empirisk bevisning har handlingar, orsaker och konsekvenser kunnat identifieras. Detta har bringat stor klarhet i mobbning som fenomen och dess specifika särdrag gentemot andra närliggande fenomen. Samtidigt medför själva separationen mellan mobbningens olika undersökta faktorer och de situationer i vilka de identifierats, oklarheter kring såväl kränkningarnas betydelse för involverade parter som hur dessa förhåller sig till orsaker och konsekvenser. Med detta menar jag att användningen av empiriska metoder, till synes stödd av en positivistisk vetenskapsfilosofi, kan anses ha varit extern i förhållande till det partikulära fallet.

På flera sätt följer detta angreppssätt ett mönster som också kan urskiljas i modern, men också i viss mån nutida moralfilosofi. I form av exempelvis kantiansk pliktetik och utilitarism har denna tenderat att abstrahera den moraliska handlingen från den kontext i vilken den ursprungligen hört hemma och från ett externt perspektiv sökt klargöra handlingens moraliska valör. Ambitionen har således varit att peka på en objektiv grund för moraliskt handlande som står oberoende av dess kontext.

Att söka ett alternativ till denna etiska utgångspunkt innebär att utmana åtskillnaden mellan privat och offentlig moral. Det externa perspektivet har ansetts betjäna t.ex. juristens, lagstiftarens och byråkratens behov av generaliserbara principer, men har förbisett de nära relationernas behov av lyhördhet för relationens unika historia och kontext. Den offentliga arenans dominans över moralfilosofiska diskussioner kan därtill förstås utifrån en könshierarkisk ordning. Mäns historiska erfarenheter av den offentliga arenans distanserade relationer kan anses ha varit bestämmande över etiska diskurser på bekostnad av erfarenheter av nära och varaktiga relationer. Mobbning i arbetslivet innebär så ett moraliskt problem som är relationellt till sin karaktär vilket gör att gängse utgångspunkter för offentlig moral här utmanas av ett mer internt perspektiv. Resurser från omsorgsetik, Judith Butlers filosofi och ett par nedslag i Paulus nytestamentliga texter har därmed kommit till användning.

Med utgångspunkt i denna problembild har jag så undersökt och sökt artikulera mobbningsprocessens underliggande mekanismer med utgångspunkt i en relationell antropologi, där relationer antas vara ontologiskt grundläggande. Med detta följer att det mellanmänniska mötet är ett grundläggande villkor för all mänsklig existens och att detta möte gör något med involverade parter. Det medför också en fundamental sårbarhet utifrån att människor oundvikligen är utsatta för varandra och så ömsesidigt beroende av varandras omsorg och välvilja. Människors tankar, känslor och handlingar blir således begripliga först utifrån dess plats i sociala samspel. Jag har därför velat utforska mobbningsprocessen och dess moraliska angelägenhet i ljuset av ett relationellt snarare än individualistiskt ontologiskt grundantagande om människan.

6.2. Mobbningsprocessen som en nedåtgående spiral

Mobbning är ett komplext fenomen som, mot bakgrund av mobbningens kontextuella förankring, inte på ett enkelt sätt bör särskiljas från andra närliggande fenomen. För att kunna tala om mobbning på ett meningsfullt sätt är det ändå rimligt att avgränsa mobbning som fenomen genom några distinkta särdrag. Fyra kriterier har använts för att identifiera mobbning. Mobbning behöver (1) innefatta negativa och oönskade handlingar och beteenden. Dessa kan vara psykiska eller fysiska, aktiva eller passiva samt person- eller arbetsrelaterade men får den utsatte att uppleva sig förödmjukad, skrämmd, hotad eller bestraffad. Mobbning innebär inte tillfälliga kränkningar utan behöver upprepas med (2) viss frekvens eller intensitet och (3) viss varaktighet. Därtill innebär mobbning inte en ordinär konflikt mellan jämbördiga parter utan

(4) relationen förutsätter alternativt utvecklar en *asymmetrisk struktur* som kan villkoras av en maktobalans individer emellan och/eller gruppens övertag mot individen.

Mobbning utgör därtill en eskalerande och ofta subtil process som kan utvecklas ur såväl en konflikt som en rovjakt på utvalda offer. Konflikten är vanligtvis saklig inledningsvis men eskalerar sedan till en personkonflikt med upprepade kränkningar som ger den utsatte små eller inga möjligheter att försvara sig, och en tredje part små möjligheter att ingripa. Rovjaktsmobbning eskalerar vanligtvis från subtila signaler mot mer offentliga kränkningar och vidare mot hot och utpressning.

Vid en närmare undersökning av pådrivande faktorer längs denna process framgår det hur ett antal av dessa identifierats som både en orsak till och en konsekvens av processens fortskridande. Relationens asymmetriska struktur är en förutsättning för att mobbning ska kunna fastställas, men är samtidigt ett resultat av pågående kränkningar. De involverade aktörernas, i synnerhet den utsattes, antaganden om sig själv, den andre och tillvaron i stort tenderar att förändras som en konsekvens av processen och samtidigt utvecklar dessa förändrade antaganden ofta en skörhet. Vederbörande blir därmed mer benägen att tolka in onda avsikter vilket kan utgöra en grogrund för missförstånd och konflikter. Detta bekräftas av de personlighetsförändringar och den försämrade psykosomatiska hälsa som går att belägga hos offer för mobbning. Också detta medför en större skörhet för framtida exponering, vilket i sig kan bidra till att processen förvärras och eskalerar. Därtill utvecklar mobbningsprocessen en försämrad och avtagande kommunikation, vilket i sig lägger grunden för en norm som möjliggör fortsatta kränkningar. Det växelverkande mönstret mellan orsaker och konsekvenser har jag genomgående liknat vid en nedåtgående spiral som ger mobbningsprocessen sin specifika struktur.

Givet denna processens inneboende struktur har jag sökt begreppslicgöra underliggande mekanismer och mönster som kan tänkas skapa större klarhet i skeendet. Jag har så artikulert ett växelverkande mönster där föreställningar om relationer kan utgöra såväl en orsak till, som en konsekvens av mobbningsprocessen. Med andra ord har jag hävdatt att mobbningsprocessen både förutsätter och utvecklar ontologiska relationaliteter.

Att förstå mellanmänskliga relationer som ontologiskt grundläggande medför ingen fast och stabil antropologi. Snarare har jag pekat på hur dessa typer av föreställningar är mångfacetterade, rörliga och utvecklas genom performativt upprepade ord och handlingar. Ontologiska relationaliteter utgör så övergripande och förgivettagna föreställningar om

gemenskap och hur enskilda deltagare förhåller sig till varandra. Dessa föreställningar har jag karakteriserat med hjälp av Butlers begrepp uppfattande, erkännbarhet och begriplighet, vilka i sin tur villkorar moraliska affektiva reaktioner. Genom att olika föreställningar i varierande grad möjliggör erkännbarhet, uppfattande, och så kastar ljus över den utsattes utsatthet och smärta, framstår mobbning som en mer eller mindre drastisk (o)moralisk avvikelse. Följaktligen kan olika ontologiska relationaliteter i varierande grad antas väcka moraliska affektiva reaktioner. Sammantaget för detta med sig att mobbningsprocessen i olika hög grad synliggörs som just en moraliskt angelägen *mobbings*process. Därmed försvåras mobbningsprocessens fortskridande då den i högre grad kan antas 'störas' av moraliska protester. Genom att applicera Butlers begrepp på de ontologiska metaforerna hierarki, nät och social kropp har jag visat hur dessa i tilltagande grad synliggör mobbningsprocessen och därmed i stigande grad kan förväntas hämma den. Sammantaget visar detta på de ontologiska relationaliteternas potential att synliggöra och så försvåra, alternativt osynliggöra och därmed underlätta en mobbningsprocess.

Samtidigt som ontologiska relationaliteter alltså innehar potential att utgöra en underliggande pådrivande föreställning kan samtidigt dessa föreställningar vara en *konsekvens* av upprepade handlingar likt de kränkningar som en mobbningsprocess involverar. Genom att förstå mobbningsprocessen som en performativ process har jag sökt artikulera hur mobbnings kränkande ord och handlingar innehar en konstruktiv förmåga att sedimentera sakförhållanden. Performativa ord och handlingar är upprepande och konventionella. När ord och handlingar så upprepat citerar rådande normer utvecklar de en potential att stadfästa föreställningar. Dessa kan då få formen av interpellationer som tillskriver den tilltalade en identitet och position i en språklig värld, vilket vid skadligt och hatiskt tal kan försätta den tilltalade i en underordnad position. När den skadliga talakten upprepas över tid innebär detta också smärtsamma påminnelser om den historia orden bär med sig. Jag har därtill exemplifierat hur en ontologisk relationalitet performativt kan etableras genom att peka på hur den kristna kyrkans måltid, nattvarden, konstituerar en social kropp. Genom gemensamma talakter interPELLERAS då ett 'vi' i motsats till det skadliga och hatiska talets underordnande potential.

Jag har understrukt att mobbningsprocesser i arbetslivet är situerade i en vidare kontext bortom enskilda arbetsmiljöer. Samhällets organisering, normer och strukturer har oundvikligen en inverkan på enskilda arbetsmiljöer, deras relationer och interaktioner. Genom en utvidgad definition av våld som innefattar övergripande strukturellt våld, osynligt men internaliserat symboliskt våld och manifesterade former av interpersonellt våld har jag argumenterat för att

mobbing bäst förstås i kontinuitet med dessa övergripande våldstendenser. Att förstå mobbningsprocessen som en performativ process innebär att mobbningens ord och handlingar citerar och repeterar normativt förtryck. Detta hjälper oss således att förstå och artikulera den internaliseringsprocess som omvandlar strukturellt våld till symboliskt och interpersonellt våld. Mobbningen kan i sin tur antas befästa de övergripande våldstendenserna ytterligare.

Vidare hjälper oss alltså denna analys att förstå de förändringar i arbetsgemenskapen som mobbningsprocesser ger upphov till. De förändrade bilderna av jaget, den andre och verkligheten i stort, den tilltagande maktobalansen och den försämrade kommunikationen kan uppfattas som just ett resultat av mobbningens kränkande ord och handlingar. Dessa ord och handlingar har införlivat, skapat och sedimenterat den bild av gemenskapen och dess involverade aktörer som de ger uttryck för. När orden och handlingarna utvecklat en performativ potential har de ompositionerat arbetsgemenskapens deltagare och i kraft av kränkningarnas upprepande och konventionella karaktär har den nya bilden av gemenskapen alltmer kommit att tillskrivas en ontologisk status. Arbetsgemenskapens destruktiva sociala struktur har därmed succesivt börjat tas för given, i vissa fall också av tredje part. Denna nya struktur tenderar därmed att skymma processens moraliska angelägenhet, vilket delvis kan förklara varför moraliska reaktioner uteblir, och varför den fortsatta mobbningsprocessen så underlättas. Allt eftersom relationaliteten tillskrivits en ontologisk status har den börjat tas för given. Detta kan bidra till att förklara hur situationen cementerats i ett låst läge, vilket försatt den eller de utsatta i ett underläge från vilket vederbörande inte kan försvara sig. Den utsatte har inte endast blivit nekad ett erkännande, utan över tid också själva erkännbarheten, d.v.s. betingelsen för att detta erkännande ska *kunna* ges. Att på ett eller annat sätt splittra arbetsgemenskapen framstår i värsta fall som den enda framkomliga vägen.

6.3. Mobbningsprocessens synlighet och behovet av en relationalitet bortom moderniteten

Frågan om varför en mobbningsprocess tillåts utvecklas och eskalera i arbetslivet framstår på många sätt som svårbesvarad, inte minst från det involverade offrets interna perspektiv. Många utsatta har tvingats ställa frågor som: Varför sa ingen ifrån? Varför gjorde ingen något? Varför ingrep inte chefen? Jag har med denna argumentation hävdad att frågorna inte sällan faller tillbaka på mobbningsprocessens synlighet som just en moraliskt angelägen *mobbningsprocess*, dvs en process i vilken medarbetare och chefer har ett, för dem själva, uppenbart moraliskt ansvar att ingripa. Det innebär inte att mobbningsprocessens synlighet per automatik utlöser moraliska reaktioner, endast att reaktioner möjliggörs och att utsikterna för att de ska uppstå

ökar med processens tilltagande synlighet. Med detta hävdar jag omvänt att en tänkbar orsak till att de moraliska reaktionerna uteblir är att mobbningsprocessen på ett eller annat sätt osynliggörs, eller snarare att dess moraliska angelägenhet höljs i dunkel.

Jag har med hjälp av Butler argumenterat för att ingripandet i processen, i form av moraliska affekter och frågor, är bestämda av specifika betingelser, och att dessa betingelser ytterst sett är ontologiska. För att den moraliska affekten och frågan ska *kunna* väckas förutsätts att den utsatte uppfattas i sin utsatthet. Detta uppfattande är i sin tur beroende av erkännbarhet, d.v.s. att situationen framträder på ett sätt som gör det möjligt att uppfatta den utsatte. När så den utsatte är erkännbar och uppfattad i sin utsatthet framträder det moraliska kravet på ingripande, vilket i detta fall kan beskrivas som *mobbningsprocessens* synlighet.

Jag har visat hur en mobbningsprocess, i detta avseende, kan framträda i mer eller mindre öppen dager beroende på hur det ontologiska grundantagandet om mänsklig relationalitet ter sig. Genom att framställa de tre ontologiska metaforerna hierarki, nät och social kropp har jag pekat på hur mobbningens moraliska angelägenhet och konsekvenser framträder mer eller mindre tydligt inom ramen för dessa relationaliteter. Jag framställer för tydlighets skull dessa ontologiska antaganden i kontrast till varandra väl medveten om att det i praktiken snarast rör sig om överlappande föreställningar.

Moderniteten är en mångtydig epok som inte på ett enkelt sätt går att avgränsa från vår egen samtid. Den rymmer inte heller en enhetlig människosyn, men jag vill med detta ändå påstå att det hierarkiska antagandet om gemenskap påminner om ett modernt människoideal, då människan uppfattas som autonom, oberoende och i konkurrens med andra lika autonoma individer. Mellanmänskliga förbindelser framstår i detta fall som riskfyllda och behöver därför stävjas av principer och regler för att inte urarta i våld. Erkännbarheten blir således en policyfråga, då offrets utsatthet primärt uppmärksammas vid explicita regelbrott. Nätmetaforen utmanar detta moderna ideal, och kan inom ramen för denna avhandling snarast karakteriseras som en senmodern mönsterbild. Denna ontologiska metafor tecknar snarare en relationell antropologi som innebär reciproka relationer och att konflikter hanteras genom kommunikationsprocesser snarare än med principer och regler. Nätmetaforiken är således ett steg i riktning mot mobbningens tilltagande synlighet då den i detta fall kan förväntas uppmärksammas såsom en moralisk avvikelse innan den blivit en fråga om regelbrott.

Med teologi som samtalspartner och tolkningskontext har jag emellertid velat rikta uppmärksamheten på alternativ bortom en såväl modern som en senmodern förståelse av

gemenskap. Först med hjälp av en mer organisk metafor framträder mobbningsprocessens moraliska angelägenhet och smärtsamma konsekvenser i öppen dager. En sådan finner vi i Paulus bibliska motiv av den sociala kroppen. Den sociala kroppen, mer precist Kristi kropp, utgör en bild av gemenskap som tar tillvara nätmetaforikens reciprocitet och ömsesidiga beroende, men som låter detta komma till uttryck inom ramen för en organism där människor, hör ihop likt kroppsdelar i en kropp på ett direkt och realistiskt sätt. Såväl metaforen som sådan som själva metaforikens karaktär, som något mer reellt än en pedagogisk illustration, sträcker sig alltså bortom en modern separerad antropologi. En splittrad gemenskap jämföras således med en kroppsdel som avlägsnats från kroppen, vilket synliggör såväl mobbnings smärtsamma konsekvenser som dess akuta moraliska angelägenhet.

Inom mobbningsforskningen är mobbnings hälsovådliga konsekvenser väl belagda, vilka av vissa forskare kommit att karakteriseras som social smärta. Social smärta innebär belagda samband mellan social exkludering och psykosomatiska besvär av olika slag. Jag vill med detta hävda att det först är när vi väger in den teologiska artikuleringen av den sociala kroppen som denna smärta framstår som fullt begriplig. Ett modernt ideal om människan som autonom, separerad och oberoende lämnar oss oförstående kring varför den sociala exkluderingen blir så förödande för utsatta offer. Resultatet mynnar så ut i ett behov av en relationalitet bortom moderna antropologiska ideal.

Den sociala kroppen synliggör också mobbningsprocessens moraliska angelägenhet, då den splittrade kroppen framstår som en drastisk (o)moralisk avvikelse från den sammanhållna och organiska gemenskap som kroppen förutsätter. Att uppfatta den andre inom ramen för den sociala kroppen framställs som en konkret erfarenhet av samhörighet där alla medlemmar är ömsesidigt beroende av varandra. ”Om en kroppsdel lider, lider också alla de andra” (1 Kor 12:26) konkluderar Paulus. Kroppsmetaforiken utgör så en motbild mot den moderna autonoma människans inbördes konkurrenssituation. Ett yttrande som ”jag behöver dig inte” (1 Kor 12:21) kan, givet hierarkins logik framstå som fullt logiskt och legitimt, förutsatt att detta inte medför regelbrott. Inom Kristi kropp låter sig detta inte sägas, utan att det uppstår ”splittring i kroppen”. Sammantaget vill jag således hävda att ontologiska konstruktioner av människor i relation som förts vidare under moderniteten kan uppfattas som en aspekt av mobbnings övergripande problembild.

6.4. *Performativitet och det moraliska ansvaret*

Jag har med denna avhandling sökt fästa uppmärksamheten vid mobbningsprocessens kontext och relationer. Den kontextuella bestämningen gör att mobbningsprocessen i vid mening varken börjar eller slutar i den enskilda arbetsmiljön utan finner såväl sin upprinnelse som sin fortsättning i dess vidare kontext. Med det följer att inte heller det moraliska ansvaret börjar eller slutar i enskilda fall av mobbning i enstaka arbetsmiljöer. Den relationella utgångspunkten för därtill med sig att det moraliska ansvaret inte kan reduceras till lydnaden gentemot riktlinjer, regler och principer. Om människor förutsätts leva och arbeta i relation har vi ett moraliskt ansvar gentemot *den andre* och upprätthållandet av inbördes omsorgsfulla relationer, snarare än gentemot de regler och bestämmelser som disciplinerar det gemensamma livet. Jag har emellertid pekat på att varken kontexten eller relationaliteten är fasta och orörliga utgångspunkter utan performativt föränderliga under processens gång, något som bidrar med ett förtydligande av det moraliska ansvarets innebörd.

Jag har pekat på hur mobbning, i form av ett upprepande av konventionellt underbyggda yttranden och handlingar, har en potentiell förmåga att performativt skapa och sedimentera specifika föreställningar om arbetsplatsens aktörer och relationer. Dessa föreställningar kan så förstås som en av de betingelser under vilka (o)moraliska avvikelser identifieras. Först under dessa betingelser är därmed moraliska protester aktuella.

Att mobbningsprocessen förstås som performativ innebär alltså att det 'normaltillstånd', utifrån vilken själva den moraliska bedömningen görs, är satt i rörelse. Detta för med sig att de kränkande ord och handlingar som mobbningsprocessen involverar inte entydigt behöver förstås som normbrott. Snarare rör det sig om ett uttryck för, eller åtminstone en inte allt för kraftig avvikelse från, en normbild som subtilt förskjutits. Det innebär också att chefers och medarbetares passivitet gentemot den utsatte inte heller entydigt behöver förstås som ett resultat av en förhöjd toleransnivå. Snarare har själva det utgångsläge från vilket en tolererar eller inte tolererar ett visst beteende, förskjutits. Sammantaget får detta konsekvenser för hur vi uppfattar medarbetares, chefers och hela samhällets moraliska ansvar.

Mobbningsprocessens performativa potential medför ett moraliskt ansvar hos arbetslivets aktörer för hur förgivettagna föreställningar om arbetsplatsens relationer konstrueras. Jag har sökt göra tydligt hur den enskilde inte i sig själv utgör ursprunget till sitt tal och sina handlingar, utan hur vederbörande citerar och införlivar konventionellt underbyggda ord och handlingar och på detta sätt etablerar kontexter för tal och handlande. Det moraliska ansvaret innebär

således ett ansvar för hur ord och handlingar upprepas och därigenom hur kontexter för tal och handlande performativt etableras. Detta implicerar också ett ansvar att ingripa i performativa processer som etablerar kontexter för kränkande tal och handlingar. Jag har exemplifierat detta genom att peka på hur den kristna nattvarden, preciserad som en performativ måltid, gestaltar den etik som relationaliteten, Kristi kropp, är tänkt att implicera. I den tidiga kyrkan förde detta med sig att måltiden skulle fördelas jämlikt och på så sätt upprepat ge form åt en jämlik gemenskap såsom en social kropp. På liknande sätt stadfäster de upprepade talakterna ett 'vi' och positionerar så de enskilda måltidsgästerna i en jämlik relation till varandra. Den upprepade måltiden etablerade så en kontext för tal och handlande inom ramen för den sociala kroppen.

Att vara del av en arbetsgemenskap, men också mer generellt, att vara del av ett samhälle, innebär att vara del av en ständigt pågående konstruktionsakt av föreställningar om såväl enskilda aktörer som om dess inbördes relationer. Dessa föreställningar har potentialen att såväl synliggöra och försvåra, som att osynliggöra och underlätta en mobbningsprocess. Det moraliska ansvaret att 'gripa in' och medverka i dessa konstruktionsakter är följaktligen ständigt närvarande.

6.5. Perspektiv, tolkning och ny erfarenhet

Mobbning i arbetslivet kan framträda på olika sätt för forskare som vill förstå och analysera fenomenet. Beroende på forskningens syfte tenderar olika faktorer att hamna i förgrunden. Jag har med denna avhandling sökt förstå mobbning i arbetslivet som ett moraliskt problem inifrån ett internt relationellt perspektiv, vilket kan sägas utmana gängse sätt att närma sig moraliska problem på offentliga sociala arenor. Annorlunda uttryckt har jag sökt utmana den offentliga arenans dominans över relationella etiska problem och frågor. Jag har därmed frångått lagstiftarens, juristens och byråkratens perspektiv på det moraliska problemet, och istället sökt rikta uppmärksamheten på de villkor för moralisk agerande som tar form i mellanmänniska relationer, och som lätt kan falla utanför synfältet hos en extern bedömare. Det moraliska problemet i arbetslivet har här analyserats inifrån erfarenheter av varaktiga relationer som förutsätter lyhördhet, omsorg och moralisk känslighet. Då framträder något annat än när det moraliska problemet tolkas utifrån den externa problemlösarens behov av opartiskhet, objektivitet och generaliserbarhet. Problemet blir då intimt förknippat med partikulära relationer och dess nära och övergripande kontext. Det innebär därtill att moraliska affekter utgör en grundläggande komponent för att förstå situationens moraliska laddning. Ett ensidigt externt perspektiv på denna typ av fenomen riskerar att förbigå såväl situationens historia,

kontext och relationella förbindelser som de affekter som detta sammantaget väcker hos involverade aktörer.

Detta teoretiska perspektiv väcker därtill frågor om tolkning. En handling, en orsak, en konsekvens, välbelagda i empiriska studier, har inte *en* enkel betydelse utan behöver tolkas inifrån sitt sammanhang. Med en filosofisk och teologisk ambition att förstå problemet i ett perspektiv som involverar basala ontologiska frågor har jag sökt sätta den empiriska mobbningsforskningen i kontakt med filosofiska och teologiska diskurser. Detta har inneburit att jag försökt vara lyhörd gentemot både mobbningsforskningens eget språk och den analytiska begreppsliga miljön med dess grundantaganden. Den filosofiska och teologiska begreppsapparaten har så fungerat som ett strukturerande teoretiskt ramverk såväl som en begreppslig miljö för tolkning i vilken det uppmärksammade empiriska materialet kring mobbningsprocesser i arbetslivet har kunnat ges en utvidgad innebörd.

Tillsammans med teologen Jan-Olav Henriksen pekade jag inledningsvis på hur nya sätt att beskriva verkligheten också öppnar för nya sätt att uppfatta den, och att detta uppfattande i sin tur kan bli en källa till nya erfarenheter. Ett vidare tolkningsarbete av empiriskt belagd kunskap skulle därmed kunna leda till att mobbning och andra mellanmännsliga problem på offentliga arenor uppfattas i nya språkdräkter. Detta kan i sin tur öppna för möjligheter till nya erfarenheter. Jag vill därför slutligen föreslå tänkbara ansatser för ny forskning.

6.6. Forskningsansatser för framtiden

Ett viktigt arbetsområde för forskningen om mobbning i arbetslivet, men som jag avgränsat mig mot i detta projekt, har varit att utveckla fungerande åtgärder mot mobbning. Trots de stora ansträngningar som gjorts på området förblir det en betydande utmaning. Jag vill med detta föreslå två ansatser som, likt denna avhandling, utgår från en relationell antropologi och som dessutom med fördel söker samtal mellan empiriska, filosofiska och teologiska diskurser. Jag föreställer mig därtill att dessa ansatser skulle vara relevanta också i förhållande till närliggande fenomen på offentliga sociala arenor.

Som den inledande forskningsöversikten nämnde har forskningen om mobbning i arbetslivet ringat in tre typer av åtgärder: Primära åtgärder syftar till preventivt arbete i syfte att förebygga att mobbningsprocesser utvecklas, sekundära åtgärder innebär handhavandet av problemet när det uppstått, och tertiära åtgärder avser uppföljning och behandling av utsatta individer. Ur detta ser jag två tänkbara forskningsansatser.

Ett första förslag knyter an till primära åtgärder och kan fördjupa frågor om en relationell etik för arbetslivet och om arbetslivets performativa praktiker. En sådan ansats kan anknyta till de frågor som aktualiseras i och med Kari Einarsen med kollegors forskning kring 'etisk infrastruktur'. Denna syftar till att kartlägga de formella och informella system inom arbetsorganisationen som understöder etiska, och förebygger oetiska beteenden på arbetsplatsen. Bland de informella systemen omnämns riter, myter, normer etc.²⁰⁶ Vilka performativa praktiker kan fungera preventivt mot oetiska beteenden i arbetslivet? Vilken etik kan dessa implicera? Etiska frågor bör i detta sammanhang också ställas i relation till inneboende krav på konkurrenskraft och profit på en globaliserad marknad.

Ett andra förslag knyter an till såväl sekundära som tertiära åtgärder. Denna avhandlings utgångspunkt i en relationell antropologi implicerar att den enskilda individens välmående inte på ett enkelt sätt kan skiljas från hälsosamma relationer. Vi har därmed anat ett starkt samband mellan upprättandet av den enskildes hälsa och upprättandet av hennes relationer. Detta väcker frågor om såväl konflikthantering och annan etisk hantering av mellanmänniska problem i arbetslivet som om rehabilitering av utsatta individer, och hur dessa åtgärder kan tänkas höra ihop och behöva varandra. I detta sammanhang kan det vara värt att pröva den reparativa rättvisans applicerbarhet i arbetslivet. Reparativ rättvisa såsom en tradition av försonande praktiker söker sig bortom ett retributivt paradigm med dess tilltro till regler och extern rättsskipning. Istället hanteras konflikten inifrån de involverade aktörernas perspektiv och upplevelser i syfte att söka vägar till erkännande, överenskommelser, förlåtelse och försoning.²⁰⁷ Metoderna har också visat sig ha en läkande och transformerande potential för såväl offer som förövare.²⁰⁸ Också försoningsteologiska resurser kan här komma till användning. Kan en sådan ansats öppna för att överbrygga och sammanföra sekundära och tertiära åtgärder?

Sammantaget skrivs dessa avslutande rader med en förhoppning om att ett mycket allvarligt samhällsproblem, som visat sig få förödande konsekvenser för utsatta offer, alltså ska vara föremål för interdisciplinär forskning och sektorsöverskridande dialoger. Mobbning i arbetslivet och närliggande fenomen som t.ex. diskriminering och sexuella trakasserier är

²⁰⁶ Einarsen m.fl. 2017.

²⁰⁷ Jokinen 2011.

²⁰⁸ Fritzson 2017.

mångbottnade och kan inte utrönas från ett perspektiv eller med en begreppslig miljö. De kräver samverkan och en vilja att tillvarata en samlad kompetens från olika kunskapsfält. Ytterst sett är frågan ”varför gör man mig ont?” en fråga som involverar hela samhället. Frågan är alltså med detta inte färdigbesvarad utan söker alltså nya och oväntade svar.

KÄLLFÖRTECKNING

Litteratur

Arbuckle, Gerald A.

2003 *Confronting the Demon – A Gospel Response to Adult Bullying*. Liturgical Press, Collegeville.

Berlingieri, Adriana

2015 Workplace bullying: exploring an emerging framework, 342-353, i: *Work, employment and society* nr 2/2015, 29. årgången.

Birkeland Nielsen, Morten & Einarsen, Ståle

2018 What we know, what we do not know, and what we should and could have known about workplace bullying: an overview of the litterature and agenda for future research, 71-83, i: *Aggression and Violent Behaviour* 2018, 42. årgången.

Blomberg, Helena

2010 *Mobbning, intriger, offerskap – Att tala om sig själv som mobbad i arbetslivet*. Örebro studies in sociology 13. (Diss.) Örebro Universitet, Örebro.

Blomberg, Stefan

2016 *Mobbning på jobbet – uttryck och åtgärder*. Studentlitteratur, Lund.

Bohlin, Torsten

1928 *Den kristna gudsrikestanken under 1800-talet och i nutiden*. Gleerups, Lund.

Butler, Judith

1997 *Excitable Speech – A Politics of the Performative*. Routledge, New York.

2009 *Krigets ramar – När är livets sörjbart?* Översatt av Karin Lindeqvist. Tankekraft förlag, Hägersten.

Connerton, Paul

1989 *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.

Davies, Bronwyn

- 2011 Bullies as Guardians of the Moral Order or an Ethic of truths, 278-286, i: *Children & society* nr 4/2011, 25. årgången.

Dickerson, Sally S.

- 2011 Physiological Responses to Experiences of Social Pain, 79-94, i: Geoff MacDonald & Lauri A. Jensen-Campbell (red.): *Social Pain – Neuropsychological and Health Implications of Loss and Exclusion*. American Psychological Association, Washington.

Einarsen, Kari & Mykletun Reidar J. & Einarsen, Ståle. et. al.

- 2017 Ethical Infrastructure and Successful Handling of Workplace Bullying, 37-54, i: *Nordic journal of working life studies* nr 1/2017, 7. årgången.

Einarsen, Ståle

- 1999 The nature and causes of bullying at work, 16-27, i: *International Journal of Manpower* nr 1/2/1999, 20. årgången.

Einarsen, Ståle & Hoel, Helge & Zapf, Dieter et. al.

- 2011 The Concept of Bullying and Harassment at Work: The European Tradition, 3-39, i: Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf & Cary L. Cooper (red.): *Bullying and Harassment in the Workplace – Developments in Theory, Research, and Practice*. 2. uppl. CRC Press, Boca Raton.

Eisenberger, Naomi I.

- 2011 The Neural Basis of Social Pain: Findings and Implications, 53-78, i: Geoff MacDonald & Lauri A. Jensen-Campbell (red.): *Social Pain – Neuropsychological and Health Implications of Loss and Exclusion*. American Psychological Association, Washington.

Finlan, Stephen

- 2015 *Bullying in the Churches*. Cascade books, Eugene.

Fritzson, Ulrica

- 2017 *"Jag kunde åtminstone berätta hur jag dödade henne..." – Om transformerande rehumaniserande och försonande möjligheter för en skyldig människa, med utgångspunkt i Martin Bubers diskussioner om existentiell skuld.* (Diss.) Lunds universitet, Lund.

Gilligan, Carol

- 1985 *Med kvinnors röst – Psykologisk teori och kvinnors utveckling.* Översatt av Philippa Wiking. Bokförlaget Prisma, Stockholm.
- 2011 *Joining the Resistance.* Polity Press, Cambridge.

Girard, René

- 2007 *Syndabocken – En antologi.* Themis förlag, Stockholm.

Hagman, Patrik

- 2013 *Efter folkkyrkan – En teologi om kyrkan i det efterkristna samhället.* Artos & Norma bokförlag, Skellefteå.

Hecker Cram, Ronald Hugh

- 2009 *Bullying: A Spiritual Crisis.* Chalice press, Atlanta.

Held, Virginia

- 2006 *The Ethics of Care – Personal, Political and Global.* Oxford University Press, Oxford.

Henriksen, Jan-Olav

- 2007 *Teologi i dag – Samvittighet og selvkritikk.* Fagboksforlaget, Bergen.

Hoel, Helge & Sheehan, Michael J. & Cooper, Cary L. et. al.

- 2011 Organisational Effects of Workplace Bullying, 129-147, i: Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf & Cary L. Cooper (red.): *Bullying and Harassment in the Workplace – Developments in Theory, Research, and Practice.* 2. uppl. CRC Press, Boca Raton.

Hogh, Annie & Mikkelsen, Eva Gemzøe & Hansen, Åse Marie

- 2011 Individual Consequences of Workplace Bullying/Mobbing, 107-128, i: Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf & Cary L. Cooper (red.): *Bullying and Harassment in the Workplace – Developments in Theory, Research, and Practice*. 2. uppl. CRC Press, Boca Raton.

Jensen-Campbell, Lauri A. & MacDonald, Geoff

- 2011 Introduction: Experiencing the Ache of Social Injuries – An Integrative Approach to Understanding Social Pain, 3-8, i: Geoff MacDonald & Lauri A. Jensen-Campbell (red.): *Social Pain – Neuropsychological and Health Implications of Loss and Exclusion*. American Psychological Association, Washington.

Johnston, Tim R.

- 2015 Affirmation and Care: A Feminist Account of Bullying and Bullying Prevention, 403-416, i: *Hypatia* nr 2/2015, 30. årgången.

Jokinen, Heidi

- 2011 *Medling vid brott – En begreppslig analys av en konfliktlösningsmetod i en senmodern tid*. (Diss.) Åbo Akademis förlag, Åbo.

Kant, Immanuel

- 1997 *Grundläggning av sedernas metafysik*. Översatt av Joachim Retzlaff. Daidalos, Göteborg.

Keashly, Loreleigh & Nowell, Branda L.

- 2011 Conflict, Conflict Resolution, and Bullying, 423-445, i: Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf & Cary L. Cooper (red.): *Bullying and Harassment in the Workplace – Developments in Theory, Research, and Practice*. 2. uppl. CRC Press, Boca Raton.

Knack, Jennifer M. & Gomez, Haylie L. & Jensen-Campbell, Lauri A.

- 2011 Bullying and Its Long-Term Health Implications, 215-228, i: Geoff MacDonald & Lauri A. Jensen-Campbell (red.): *Social Pain – Neuropsychological and Health Implications of Loss and Exclusion*. American Psychological Association, Washington.

Kurtén, Tage

- 2014 *På väg mot det post-sekulära – Tankar under femton år. Acta Universitatis Upsaliensis. Studies in Systematic Theology and Worldviews 2. Uppsala universitet, Uppsala.*

Lagerspetz, Olli

- 2008 Har vetenskapen en världsbild?, 37-53, i: Kim-Erik Berts, Martin Nybom och Kim Solin (red.): *Advocatus scientiae: En filosofisk vänbok tillägnad Hans Roseng. Ämnet filosofi vid Åbo Akademi, Åbo.*

Larsson, Anna

- 2010 Mobbing: ett tidsbundet socialt problem, 134-148, i: *Socialvetenskaplig tidskrift* nr 2/2010, 17. årgången.

LaVan, Helen & Martin, W. Marty

- 2008 Bullying in the U.S. Workplace: Normative and Process-Oriented Ethical Approaches, 147-165, i: *Journal of Business Ethics* nr 2/2008, 83. årgången.

Mesner, Kerri A.

- 2012 Innovations in Sexual-Theological Activism: Queer Theology Meets Theatre of the Oppressed, 285-303, i: *Theology & Sexuality* nr 3/2012, 16. årgången.

Mostert, Christiaan

- 2011 The Kingdom Anticipated: The Church and Eschatology, 25-37, i: *International Journal of Systematic Theology* nr 1/2011, 13. årgången.

Muldoon, Abigail L. & Wilson, Midge

- 2017 Divine Discrimination: Gender Harassment and Christian Justification, 261-273, i: *Journal of Psychology & Theology* nr 4/2017, 45. årgången.

Neuman, Joel H. & Baron, Robert A.

- 2011 Social Antecedents of Bullying: A social Interactionist Perspective, 201-225, i: Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf & Cary L. Cooper (red.): *Bullying and Harassment in the Workplace – Developments in Theory, Research, and Practice. 2. uppl. CRC Press, Boca Raton.*

Nolan, Carrie M. & Stitzlein, Sarah

- 2016 Martin Buber's I-Thou Perspective as an Alternative Approach to Antibullying Efforts, i: *Democracy & Education* nr 1/2016, 24. årgången.

Noddings, Nel

- 2013 *Caring – A Relational Approach to Ethics and Moral Education*. 3. uppl. University of California Press, Berkeley.

Rhodes, Carl & Pullen Alison & Vickers, Margaret H. et. al.

- 2010 Violence and Workplace Bullying: What Are an Organization's Ethical Responsibilities?, 96-115, i: *Administrative Theory & Praxis* nr 1/2010, 32. årgången.

Rodríguez-Muñoz, Alfredo & Moreno-Jiménez, Bernardo & Sanz Vergel, Ana Isabel et. al.

- 2010 Post-Traumatic Symptoms Among Victims of Workplace Bullying: Exploring Gender Differences and Shattered Assumptions, 2616-2635, i: *Journal of Applied Social Psychology* nr 10/2010, 40. årgången.

Salin, Denise & Hoel, Helge

- 2011 Organisational Causes of Workplace Bullying, 227-243, i: Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf & Cary L. Cooper (red.): *Bullying and Harassment in the Workplace – Developments in Theory, Research, and Practice*. 2. uppl. CRC Press, Boca Raton.

Sidgwick, Henry

- 1963 *The Method of Ethics*. 7. uppl. Macmillan, London.

Sigurdsson, Ola

- 2006 *Himmelska kroppar. Inkarnation, blick, kroppslighet*. Logos Pathos nr 6. Glänta produktion, Göteborg.
- 2010 The Return of Religious Embodiment: On Post-Secular Politics, 19-36, i: Marius Timmann Mjaland, Ola Sigurdsson & Sigridur Thorgeirsdottir (red.): *The Body Unbound: Philosophical Perspectives on Politics, Embodiment and Religion*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge.

Svensson, Louise

- 2010 *Mobbning i arbete. Arbetsorganiseringens inverkan på handlingsutrymmet och mobbningsprocessen*. Örebro studies in sociology 12. (Diss.) Örebro Universitet, Örebro.

Thornberg, Robert & Jungert, Tomas

- 2013 Bystander behaviour in bullying situations: basic moral sensitivity, moral disengagement and defender self-efficacy, 475-483, i: *Journal of Adolescence* nr 3/2013, 36. årgången.

Turner, Lorraine

- 2018 Help and hindrance: clergy talking about bullying, 450-461, i: *Practical Theology* nr 5/2018, 11. årgången.

Weil, Simone

- 1961 *Personen och det heliga*. Översatt av Karin Stolpe. Bonniers förlag, Stockholm.

Winch, Peter

- 1994 *Samhällsvetenskapens idé och dess relation till filosofin jämte fyra essäer*. Översatt av Carola Sandbacka och Göran Torrkulla. Bokförlaget Thales, Stockholm.
- 2001 Moralisk integritet, 68-89, i: Joel Backström & Göran Torrkulla (red.): *Moralfilosofiska essäer*. Översatt av Aleksander Motturi. Bokförlaget Thales, Stockholm.

Yoder, John Howard

- 2003 *Liv i församlingen – Att vara ett hoppfullt tecken i världen*. Översatt av Kerstin Gårsjö och Sune Fahlgren. Libris; Johanneskyrkans förlag, Örebro; Linköping.

Zapf, Dieter & Einarsen, Ståle

- 2011 Individual Antecedents of Bullying: Victims and Perpetrators, 177-200, i: Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf & Cary L. Cooper (red.): *Bullying and Harassment in the Workplace – Developments in Theory, Research, and Practice*. 2. uppl. CRC Press, Boca Raton.

Zapf, Dieter & Escartín, Jordi & Einarsen, Ståle et. al.

- 2011 Empirical Findings on Prevalence and Risk Groups of Bullying in the Workplace, 75-105, i: Ståle Einarsen, Helge Hoel, Dieter Zapf & Cary L. Cooper (red.): *Bullying and Harassment in the Workplace – Developments in Theory, Research, and Practice*. 2. uppl. CRC Press, Boca Raton.

Zapf, Dieter & Gross, Claudia

- 2001 Conflict escalation and coping with workplace bullying: A replication and extension, 497-522, i: *European Journal of Work and Organizational Psychology* nr 4/2011, 10. årgången.

Bibelutgåva, lexikon

- 2001 *Bibeln*. Bibel 2000. Verbum förlag, Stockholm.
- 2007 Dictionary of Greek Words, i: *Strong's Exhaustive Concordance of the Bible – Updated and Expanded Edition*. Hendrickson Publishers, Inc. Peabody, Massachusetts.

Offentliga tryck

Arbetsmiljöverket

- 2015a *Arbetsmiljöverkets författningssamling 2015:4 - Organisatorisk och social arbetsmiljö*. Arbetsmiljöverket, Stockholm.
- 2015b *Arbetssskador 2014 – Arbetsmiljöstatistik Rapport 2015:1*. Sveriges officiella statistik, Stockholm.

Otryckta källor

Arbetsmiljöverket

- 2018 Statistik om anmälda arbetssjukdomar orsakade av kränkande särbehandling, rapportdatum: 10.9.2018. E-mail 18.2.2019. Kopia finns i författarens ägo.

Bergen Bullying Research Group

<https://www.uib.no/en/rg/bbrg>, (Hämtad 12.1.2019).

Blomberg, Stefan

E-mail. 20.11.2018. Kopia finns i författarens ägo.

Einarsen, Ståle

E-mail. 26.11.2018. Kopia finns i författarens ägo.

Pixabay (bilder i *bilaga*)

<https://pixabay.com/sv/>, (Hämtad 21.10.2019).

Sveriges television

2017 Morgans mission (TV-program). Sveriges television, Stockholm.

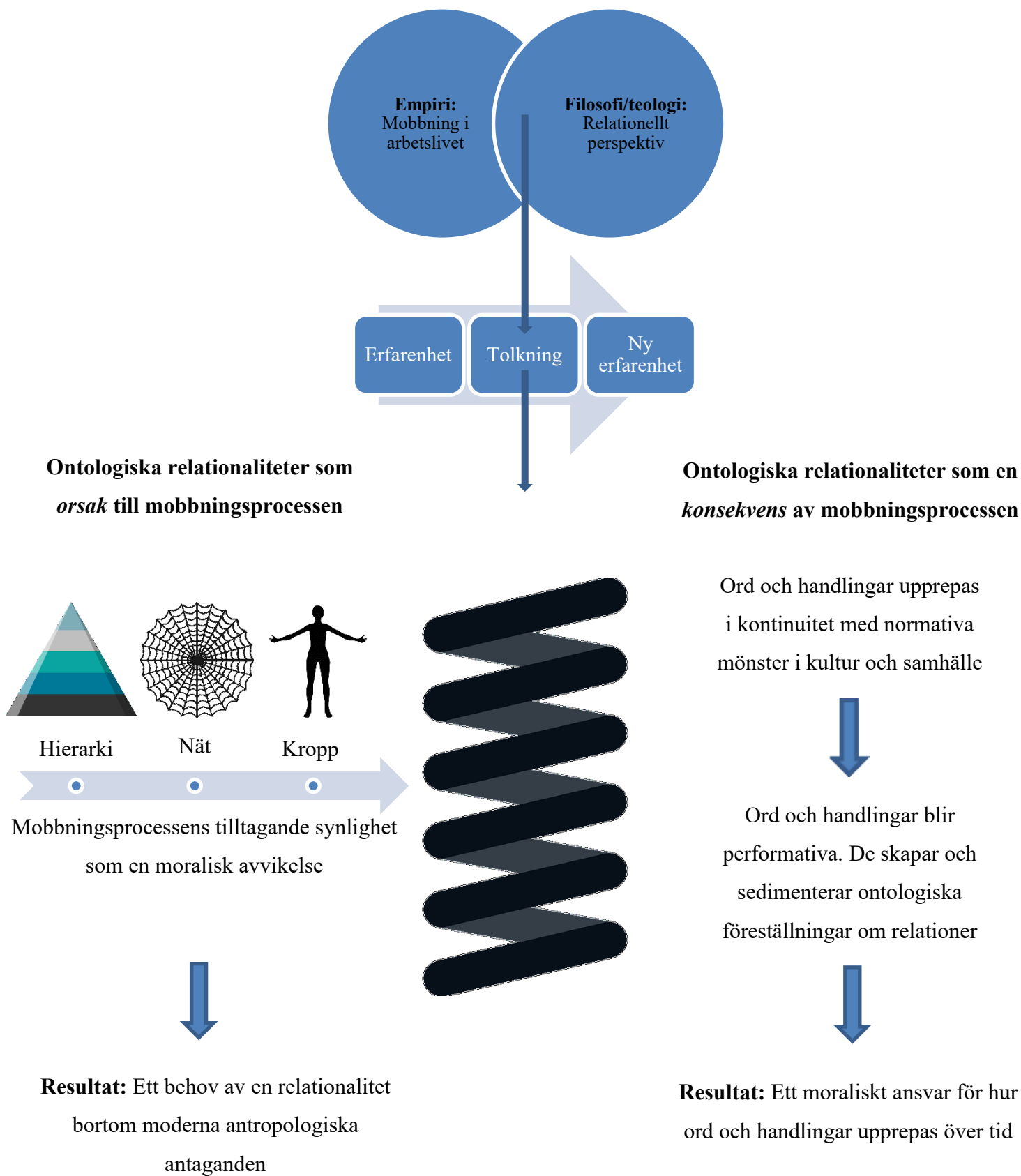
<https://www.svtplay.se/morgans-mission>, (Hämtad 30.9.2019).

Tiberg, Anna

2015 ”Jag blev den tysta musen”. *Dagens Arbete*. 27.5.2015.

<https://da.se/2015/05/sofia-jag-blev-den-tysta-musen/>, (Hämtad 14.1.2019).

BILAGA

Bilder: Pixabay